

Ślady pamięci. Pawiak. Martyrologia narodu. Terminy te egzystują ze sobą nierozłącznie. Pamięć jest kategorią ulotną, nieuchwytną, przemijającą. Ta zdolność do rejestrowania informacji, skojarzeń, wrażeń zmysłowych nie ma cech trwałości. Ponowne przywoływanie zdarzeń z historii wymaga systematycznego procesu przypominania. Naturalną cechą rozumu ludzkiego jest automatyczny proces wymazywania z pamięci zdarzeń minionych, proces zapominania. Istota ludzka posiada jednak narzędzia pomocne zapamiętywaniu: faktów, wrażeń zmysłowych, symboli. Przechowujemy też w pamięci obraz zdarzeń i odczucia z przeszłości, potrzebny jest jednak impuls, by je na nowo przywołać, potrzebna jest świadomość.

Tadeusz Skoczek

The traces of remembrance – Pawiak – Martyrdom of the nation. These terms exist inseparably. Memory is a fleeting, elusive category. This ability to record information, connotations, sensations, do not have the quality of durability. Recalling the events of history requires a systematic process of reminiscence. A natural feature of the human mind is the automatic process of erasing the memory of past events, the process of forgetting. A human being, however, has tools to help memorize facts, sensory impressions, symbols. We also store in our memory an image of the events and the feelings from the past, but we need an impulse to summon them again, we need to be aware of it.

Tadeusz Skoczek

ISBN 978-83-65439-06-2

9 788365 439062

Zadanie zostało zrealizowane dzięki wsparciu finansowemu
Miasta Stołecznego Warszawy
oraz Samorządu Województwa Mazowieckiego

Mazowsze.
serce Polski

Organizatorzy:

Muzeum jest jednostką organizacyjną
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Partnerzy:

Fundacja ART

BIURO TŁUMACZEŃ DIUNA

Patroni medialni:

STOLICA

Myśl Polska

Kurier365.PL

ŚLADY PAMIĘCI 50 lat Muzeum Więzienia Pawiak TRAILS OF REMEMBRANCE 50 Years Of The Museum Of Pawiak Prison

TRAILS OF REMEMBRANCE

50 Years Of The Museum
Of Pawiak Prison

ŚLADY PAMIĘCI

50 lat Muzeum Więzienia
Pawiak

ŚLADY PAMIĘCI

50 lat Muzeum Więzienia Pawiak

TRAILS OF REMEMBRANCE

50 Years Of The Museum Of Pawiak Prison

Redakcja / Edited by
Małgorzata Izdebska-Młot
Paweł Bezak

Tłumaczenie / Translation
Małgorzata Maywald
Biuro Tłumaczeń DIUNA

Projekt okładki, skład i łamanie / Cover design, typesetting, and text make-up
Katarzyna Płońska
STUDIO PERFECTSOFT, tel. 507 027 893
e-mail: studio@perfectsoft.pl, www.perfectsoft.pl

Zdjęcia pochodzą ze zbiorów / Photos are the property of:

Archiwum Akt Nowych, Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak, Archiwum Głównego Akt Dawnych, Biblioteki Narodowej, Holocaust Research Project, Instytutu Pamięci Narodowej, Muzeum Martyrologii „Pod Zegarem” (oddział Muzeum Lubelskiego w Lublinie), Muzeum Niepodległości w Warszawie, Muzeum Warszawy, Narodowego Archiwum Cyfrowego, Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz zbiorów prywatnych Zofii Pociłowskiej-Kann i prof. Mieczysława Mołdawy.

Copyright by
Muzeum Niepodległości w Warszawie

ISBN 978-83-65439-06-2

Muzeum Więzienia Pawiak

Oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie
ul. Dzielna 24/26, 00-162 Warszawa
tel. 22 831-92-89; e-mail: pawiak@muzeumniepodleglosci.art.pl
www.muzeum-niepodleglosci.pl/pawiak/

Druk / Printed by

Druk : Argraf sp. z o.o.
03-301 Warszawa, ul. Jagiellońska 80
tel. 0 22 811 51 11
www.argraf.pl

ŚLADY PAMIĘCI

50 lat Muzeum Więzienia Pawiak

TRAILS OF REMEMBRANCE

50 Years Of The Museum Of Pawiak Prison

Joanna Gierczyńska

Słowo wstępne / Introduction

Tadeusz Skoczek

Warszawa 2016

Słowo wstępne / Introduction	7
Najnowocześniejsze więzienie w Europie / The Most Modern Prison in Europe.....	13
Położenie Pawiaka / The Location of Pawiak	19
Pod zaborami / Under the Foreign Rule During the Partitions	27
Dziesięciu z Pawiaka / The Ten of the Pawiak Prison.....	33
Dwudziestolecie międzywojenne / The Interwar Years	41
Największe i najokrutniejsze więzienie 1939–1944 / The Largest and Cruellest Prison 1939–1944	49
Konspiracja / The Conspiracy	57
Aleja Szucha / The Szuch Avenue.....	65
Ewakuacja więzienia – transporty / The Evacuation of the Prison: Transports	75
Zwolnienia i przeniesienia / The Releases and Transfers	83
Ostatnie egzekucje / The Final Executions	89
Unicestwienie / The Annihilation.....	95
Pamięć na gruzach / Memories on the Rubble	103
O ocalenie miejsca pamięci / To Save the Place of Remembrance.....	115
Klub byłych Więźniów / The Society of Former Prisoners	123
Budowa muzeum / The Construction of the Museum	133
Pierwsza wystawa o Pawiaku / The First Exhibition About Pawiak.....	143
Uroczyste otwarcie / The Opening Ceremony.....	149
Pierwsza wystawa stała / The First Permanent Exhibition	157
Druga wystawa stała / The Second Permanent Exhibition.....	163
Trzecia wystawa stała / The Third Permanent Exhibition.....	169
Pomnik Drzewa Pawiackiego / Monument of the Pawiak Tree	181
Archiwum / The Archives	191
Dni Pamięci Pawiaka / The Days of Remembrance for Pawiak	197
Noc Muzeów / The Museum at Night.....	203
Uroczystości / The Ceremonies	209
Epilog / Epilogue	217
Bibliografia / Bibliography.....	221

Ślady pamięci. Pawiak. Martyrologia narodu. Terminy te egzystują ze sobą nierozłącznie. Pamięć jest kategorią ulotną, nieuchwytną, przemijającą. Ta zdolność do rejestrowania informacji, skojarzeń, wrażeń zmysłowych nie ma cech trwałości. Ponowne przywoływanie zdarzeń z historii wymaga systematycznego procesu przypominania. Naturalną cechą rozumu ludzkiego jest automatyczny proces wymazywania z pamięci zdarzeń minionych, proces zapominania. Istota ludzka posiada jednak narzędzia pomocne zapamiętywaniu: faktów, wrażeń zmysłowych, symboli. Przechowujemy też w pamięci obraz zdarzeń i odczucia z przeszłości, potrzebny jest jednak impuls, by je na nowo przywołać, potrzebna jest świadomość.

Starsze pokolenia hasło: „Pawiak pomścimy” automatycznie kojarzą z niemiecką okupacją oraz z walką narodu polskiego o suwerenność i niepodległość. Młodym nie wystarczy pojedynczy termin, ich świadomość jest ukształtowana w czasach pokoju i dobrobytu. Dla pokolenia wnuków żołnierzy Armii Krajowej twórczość Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, jeśli jest znana, stanowi materię estetyczną, nie patriotyczną. Dlatego tak ważna jest misja, jaką pełni Muzeum Niepodległości, szczególnie oddział tej instytucji Samorządu Województwa Mazowieckiego – Muzeum Więzienia Pawiak.

Muzeum to utworzone zostało pięćdziesiąt lat temu. Stając się źródłem pamięci historycznej realizuje definicję sformułowaną jeszcze przez Cyncerona (106–43 p.n.e.): *Historia magistra vitae est* – „Historia jest mistrzynią (nauczycielką) życia”. Adam Mickiewicz (1798–1855), nasz narodowy wieszcz, budzieli sumień oraz strażnik pamięci i tradycji dowodził w wykładach paryskich, że przeszłość styka się nieustannie z przyszłością poprzez teraźniejszość. Pawiak, jako

The traces of remembrance – Pawiak – Martyrdom of the nation. These terms exist inseparably. Memory is a fleeting, elusive category. This ability to record information, connotations, sensations, do not have the quality of durability. Recalling the events of history requires a systematic process of reminiscence. A natural feature of the human mind is the automatic process of erasing the memory of past events, the process of forgetting. A human being, however, has tools to help memorize facts, sensory impressions, symbols. We also store in our memory an image of the events and the feelings from the past, but we need an impulse to summon them again, we need to be aware of it.

The older generations automatically associate the “We will avenge Pawiak” slogan with the German occupation and the struggle of the Polish nation for sovereignty and independence. For the young it is not just a term, their minds had been shaped in times of peace and prosperity. For the generations of grandchildren of the Home Army, the work of Krzysztof Kamil Baczynski, if known, is an aesthetic, not patriotic matter. Hence, the important mission of the Museum of Independence in Warsaw – the institution of the Regional Council of the Mazovia Voivodeship, especially its branch, the Museum of Pawiak Prison.

This museum was established fifty years ago. Having become a source of historical memory, it executes the definition formulated yet by Cicero (106–43 BC): *Historia magistra vitae est* – “the history is a master (teacher) of life.” Adam Mickiewicz (1798–1855), our national poet, who awakened the conscience, and guarded the memory and tradition, proved during his lectures in Paris, that the past constantly meets the future through the present. Pawiak, as a place of memory, by reminding the tragic history through exhibitions, patriotic

miejsce pamięci, poprzez przypominanie tragicznej historii, poprzez ekspozycje, imprezy patriotyczne, okolicznościowe rocznice, spektakle, wykłady czy seminaria, poprzez akty pamięci dziejące się współcześnie, przypominając przeszłość – buduje przyszłość.

Ponad siedemdziesiąt lat po zlikwidowaniu niemieckiego więzienia żyją nieliczni już więźniowie, świadkowie nazistowskiego szaleństwa. Są oni ostatnimi depozytariuszami pamięci. Poprzez swoją obecność na imprezach edukacyjnych budują świadomość społeczną. Bo, jak pisał poeta, nie powinno być zapomnienia, nie ma zapomnienia:

Bo nie ma rozerwania, choć rozerwane słowa,
Bo nie ma zapomnienia, choć życie nas zapomni;
z brzęczących kręgów nieba ja w ciebie, a ty do mnie
plyniemy.

Powyższy *Cień z obozu* nie jest jedynym utworem Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, w którym kategoria pamięci jest podstawą konstrukcji ideowej. Wiersz *Poległym* brzmi jak przestroga i zobowiązanie dla późniejszych pokoleń:

I każą mi: „Zapomnij!”. Więc ręce ciężkie włożyć
w ciężamy olów gliny i pracy toczyć głaz,
więc jeszcze dzień obrócić, jak mokry piach wyłożyć,
odetchnąć jeszcze śmiercią i jeszcze, jeszcze raz.
(...)
Odeszli. Noc po nocy. Coraz to krzyk za gardło
i tylko cisza po nich, i dzwoni śniegu słup,
ale się głupie ciało, jak ciężki pień uparło,
choć rano – ktoś się potknie o mój dymiący grób.

Pamięć o ofiarach implikuje też postawienie pytania, skąd bierze się tak wielkie zło. Dlaczego człowiek mógł stworzyć bliźniemu takie piekło, w dwudziestym wieku, nazwanym później epoką ludobójstwa. Hannah Arendt, jeszcze jako dziennikarka, użyła zwrotu: „banalność zła”. Ponieważ zapisała ów termin relacjonując proces niemieckiego zbrodniarza – Adolfa

events, anniversaries, performances, lectures, and seminars, through the present acts of commemoration and reminiscence of the past, builds the future.

More than seventy years after the liquidation of the German prison, only few former prisoners – witnesses of the Nazi madness – are still alive. They are the last custodians of memory. Through their presence in the educational events, they are raising public awareness. Because, as the poet Krzysztof Kamil Baczyński wrote in “The Shadow from the Camp,” there should be no forgetting, no oblivion. It is not the only poem of his, in which the category of memory is the basis of an ideological construction; a lot of his work sound like the message and the commitment for future generations.

The memory of the victims also implies the question of where does such a great evil come from. Why would a man create such a hell for a neighbor in the twentieth century, later called “the era of genocide?” Hannah Arendt, even as a journalist, used the phrase *banality of evil*. After evoking this term while reporting on the process of the German criminal – Adolf Eichmann, one of the main designers of the *Shoah* (Holocaust), she became exposed to the attacks and protests of the intellectuals from around the world. An outstanding representative of the German philosophy did not depreciate the suffering of the victims of Nazis, only showed a mechanism of creating the opportunities for the development of genocide. Abducted from Argentina, the German criminal was a humble clerk, not even very intelligent, having narrow interests and lacking education. However, in the conditions created by the Nazis, he became a beast and a robber.

The equally felonious Heinz Reinefarth, the commander of the troops included in the *Korpsgruppe von dem Bach* (of Gen. Erich von dem Bach-Zelewski, who, according to the Himmler’s orders, suppressed the Warsaw Uprising,) ordered to murder 50,000 innocent inhabitants of Warsaw’s Wola district. The executioner of Wola, directly responsible for the *Wola massacre*, was a calm, German politician after the war, between 1951–1967 a mayor of the small town of Westerland, and also a member of the national parliament

Eichmanna, jednego z głównych konstruktorów Shoah (Holocaustu) – narażona była na ataki i protesty intelektualistów z całego świata. Wybitna przedstawicielka filozofii niemieckiej nie deprecjonowała cierpień ofiar nazistowskich, pokazywała jedynie mechanizm tworzenia możliwości dla rozwoju genocydu. Uprowadzony z Argentyny niemiecki zbrodniarz był skromnym urzędnikiem, nawet niezbyt inteligentnym, posiadającym wąskie zainteresowania i braki w edukacji. Jednak w atmosferze stworzonej przez nazizm stał się bestią i zbrodniarzem właśnie.

Podobnie wielkim zbrodniarzem był Heinz Reinefarth, dowódca oddziałów włączonych do *Korpsgruppe von dem Bach* (generała Ericha von dem Bacha-Zelewskiego, który z rozkazu Himmlera miał stłumić Powstanie Warszawskie), na którego rozkaz wymordowano 50 tysięcy niewinnych mieszkańców warszawskiej dzielnicy Wola. Kat Woli, odpowiedzialny bezpośrednio za Rzeź Woli, był po wojnie spokojnym niemieckim politykiem, w latach 1951–1967 burmistrzem małego miasteczka Westerland, również posłem do parlamentu krajowego Szlezwiku-Holsztyna. Do śmierci w 1979 roku nikt nie niepokoił go odpowiedzialnością za zbrodnie. Był szanowanym członkiem niemieckiej społeczności, niczym specjalnie niewyróżniającym się wśród otoczenia. Banalność zła również w tej biografii się objawiała, chociaż jest to sytuacja z gruntu niemoralna i okrutna. Zbrodniarz nie poniósł kary. Żadnej.

Wiele lat po jego śmierci przypomniano Niemcom o tej ponurej postaci, wzbudzając również u nich zdumienie (miejmy nadzieję, że szczere) oraz ubolewanie. Specjalna uchwała landu niemieckiego z 10 lipca 2014 roku czci ofiary hitlerowskiej zbrodni i prosi je oraz ich rodziny o wybaczenia. Pamięć o ludobójstwie na Woli nie pozwoliła, wiele lat po wojnie, pozostać niewinnych ofiar bez upamiętnienia.

Podobnie ślady pamięci utrwała i upowszechnia Muzeum Więzienia Pawiak. Już 50 lat.

Tadeusz Skoczek

of Schleswig-Holstein. Until his death in 1979, no one disturbed him with the responsibility for his crimes. He was a respected member of the German community, indistinctive among the others. The banality of evil has appeared in his biography as well, although as a fundamentally immoral and cruel situation. The Criminal suffered no punishment. *None.*

Many years after his death, the Germans had been reminded about this sinister figure, causing bewilderment (hopefully genuine) and regret. A special resolution of the German federal state of Jul.10, 2014, honored the victims of Nazi crimes and asked them and their families for forgiveness. The memory of the genocide in Wola did not allow, for many years after the war, to leave innocent victims without commemoration. Similarly, the Museum of Pawiak Prison commemorates and disseminates the traces of memory. It has done so for 50 years already.

Tadeusz Skoczek

PROLOG

Nas nauczono. Trzeba zapomnieć,
żeby nie umrzeć rojąc to wszystko.
Wstajemy nocą. Ciemno jest, ślisko.
Szukamy serca – bierzemy w rękę,
nasłuchujemy: wygaśnie męka,
ale zostanie kamień – tak – głaz.

(K.K. Baczyński, *Pokolenie*, 1943)

PROLOGUE

We've learned our lesson. One must forget,
so as not to die, imagining it all.
We rise in the dark and slippery night.
We look for the heart, take hold of it, strain
our ears: the pain will be extinguished,
But stone—yes, a rock—will still remain.

(K.K. Baczynski, *The Graduation*, 1943.

Translation by Bill Johnston)

Najnowocześniejsze
więzienie
w Europie

The Most Modern
Prison
in Europe

Fryderyk Skarbek wg Adolfa Piwarskiego, 1837 r.
Biblioteka Narodowa

Fryderyk Skarbek, by Adolf Piwarski, 1837.
The National Library

Henryk Marconi – drzeworyt Józefa Polkowskiego
wg fotografii Karola Beyera, 1863 r.
„Tygodnik Ilustrowany”, t. 1, s. 149

Henryk Marconi, woodcut by Joseph Polkowski,
photo by Charles Beyer, 1863.
The Illustrated Weekly, vol. I, 149.

Więzienie Pawiak zawdzięczało swój nowoczesny kształt hrabiemu Fryderykowi Skarbkowi, profesorowi ekonomii politycznej Uniwersytetu Warszawskiego, Referendarzowi Rady Stanu Królestwa Polskiego, odpowiedzialnemu za stan zakładów karnych. Działając w Komisji Rządowej Sprawiedliwości, otrzymał zadanie przeprowadzenia inspekcji więzień krajowych, a następnie dokonania przeglądu więzień europejskich. W trakcie wizytacji jedyne warszawskiego więzienia śledczego, usytuowanego w dawnej prochowni przy ul. Mostowej, szczególną uwagę zwrócił na nieludzkie warunki panujące w baszcie: przepełnienie, wilgoć, brak powietrza i światła. Więźniowie byli zakuci w kajdany i wykorzystywani do ciężkich robót publicznych. Przypadek przeżycia związane z tą wizytą sprawiły, że zaczęli przekonywać władze do budowy w centrum Warszawy nowoczesnego i humanitarnego więzienia celkowego dla więźniów kryminalnych.

The Pawiak prison owed its modern design to the Count Fryderyk Skarbek; Professor of Political Economy at the University of Warsaw; an officer of the State Council of the Kingdom of Poland, whose responsibilities included the maintenance of penitentiary facilities. During his tenure at the Government Justice Commission, he was ordered to conduct an inspection of prison facilities in the country, followed by an examination of prisons in Europe. During his visitation of the only prison in Warsaw, situated in the former artillery magazine on Mostowa Street, he noticed, in particular, that the conditions of the penitentiary were inhumane: the cells were overcrowded, humid, and lacked sufficient air and lighting. Prisoners were heavily cuffed and used for severe public works. Horrified after the inspection, Skarbek began to persuade the authorities to build a modern and humane prison complex with cells in the center of Warsaw.

Pawiak, widok ogólny od strony ulic Dzielnej i Więziennej, 1864 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Pawiak – an overall view from the Wiezienna and Dzielna Street, 1864.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Pawiak, budynek główny i oddział męski więzienia, 1906 r.
„Tygodnik Ilustrowany”,
13 X 1906 r., nr 41

Pawiak, the main building, and a male unit of the prison, 1906.
The Illustrated Weekly, no. 41, 1906.

Decyzję o budowie Pawiaka, która otrzymała akceptację cara, podjęto w połowie 1829 roku, po przedłożeniu przez architekta Henryka Marconiego projektu budynku, wraz ze szkicami, Radzie Administracyjnej Królestwa Polskiego. W następnym roku rozpoczęto prace budowlane, które nadzorował Henryk Marconi – budowniczy rządowy, jeden z najwybitniejszych architektów XIX wieku. Budowę ostatecznie ukończono w 1837 roku. Pierwszych więźniów osadzono tu jednak już latem 1835 roku.

Po kilku latach Pawiak stał się najnowocześniejszym więzieniem w Europie. Wkrótce liczne zastosowane tu nowatorskie rozwiązania zostały wykorzystane przy budowie więzień śledczych w Płocku, Siedlcach i Kaliszu. Docenili je też Anglicy, którzy wybudowali więzienie w Pentonville niedaleko Londynu, całkowicie wzorowane na Pawiaku.

Pawiak – fragment budynku z bramą wjazdową
– makieta w skali 1:100,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Pawiak – a fragment of a building with the main
gate, a model of a scale of 1:100
The Museum of Independence in Warsaw

The decision to build Pawiak, approved by the Tsar, was taken in the mid-1829. It was followed by the submission of a building project and sketches by Henryk Marconi to the Administrative Board of the Polish Kingdom. The construction work that started the following year was overseen by Henryk Marconi - builder of the government, one of the greatest architects of the nineteenth century. The construction was finally completed in 1837. However, first prisoners had been incarcerated there as early as the summer of 1835.

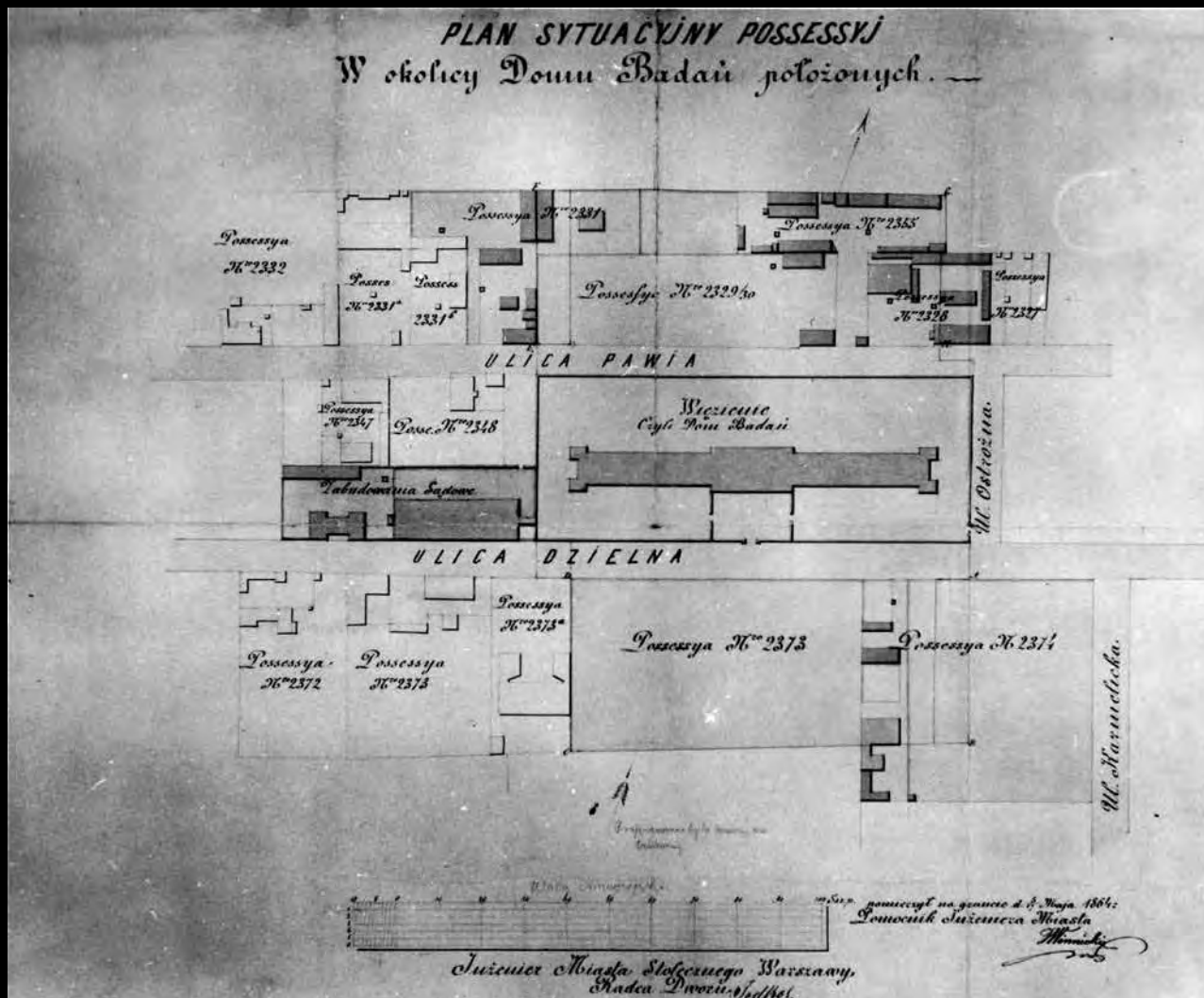
Within a few years, Pawiak has become the most modern penitentiary in Europe, introducing highly innovative solutions, applied also in the construction of investigative prisons in Plock, Siedlce, and Kalisz. The English also highly appreciated Pawiak design and built the Pentonville prison near London on the basis of Pawiak structure.

Polozenie
Pawiaka

The Location
of Pawiak

Plan sytuacyjny posesji położonych w okolicy więzienia, maj 1864 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych

A map of the properties located in the vicinity of the prison, May 1864.

Central The Archives of Historical Records

We wrześniu 1829 roku zakupiono od Stanisława Piekutowskiego i Państwa Modzelewskich place znajdujące się pomiędzy ulicami: Dzielną, Pawią oraz Ostrozną, nazwaną następnie Więzienną. Teren, na którym zbudowano więzienie, zajmował około 1,5 ha. Otoczony był ceglany murem, podwyższonym w okresie okupacji niemieckiej do ok. 6 metrów, zwieńczonym drutem kolczastym i zwyżkami strażniczymi. Od strony ulicy Dzielnej znajdowała się główna brama wjazdowa. Czterokondygnacyjny budynek Pawiaka, o długości 155 i szerokości 12 m, był przeznaczony dla 428 więźniów.

Marconi nie zaprojektował oddzielnego więzienia dla kobiet. Dopiero w latach 80. XIX wieku na więzienie kobiece zaadaptowano trzykondygnacyjny budynek byłego szpitala wojskowego z czasów wojny rosyjsko-tureckiej (1877–1878), zwanej potocznie wojną serbską – stąd nazwa gmachu: Serbia.

In September 1829, local authorities acquired places between the Dzielna, Pawia, and Ostrozna Street (later known as the Prison Street) from Stanislaw Piekutowski, and Mr. and Mrs. Modzelewski. The terrain upon which the prison was constructed encompassed about 1.5 ha. It was surrounded by a brick wall – notably heightened during the German occupation – as well as a barbed wire and watchtowers. The main gate of the prison faced the Dzielna Street. A four-story building, 155 meters long and 12 meters wide, was designed to contain up to 428 inmates.

Marconi did not design a separate prison for women. Only in the 1880s, Germans adapted a three-story building of a former military hospital from the times of Russo-Turkish War (1877–1878) – also known as the *Serbian War* – for a female prison, colloquially called *Serbia*.

Serbia – makieta w skali 1:100.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Serbia - a model of a scale
of 1:100.
The Museum of Independence in Warsaw

Serbia, budynek oddziału
kobiecego, 1907 r.,
„Tygodnik Ilustrowany”, 12 X 1907 r., nr 41

Serbia, a female unit of the prison,
1907.
The Illustrated Weekly, no. 41, 1907.

Obok budynków więziennych, znajdowały się zabudowania gospodarcze, m.in.: łaźnia, kartoflarnia, kuchnia, kotłownia, pralnia, izba lekarska i warsztaty więzienne.

Pawiak został zbudowany w samym centrum Warszawy, w sercu tzw. „dzielnicy północnej”, zamieszkiwanej przede wszystkim przez ludność żydowską. W 1929 roku A. Janowski tak scharakteryzował w *Życiu dzielnic stolicy* obraz tej części miasta:

Oto ulice: Dzielna, Pawia, Gęsia, Franciszkańska, Miła, Muranowska, Świętojerska, Plac Muranowski. Jakż tu ruch, jaki potężny pęd życia, a jakie kontrasty zażywnych, rumianych

Beside the penitentiary facilities, the whole complex included a bathhouse, potato storage, a kitchen, a boiler room, a laundry room, a doctor's office, and prison workshops.

Pawiak was constructed at the very center of Warsaw, in the heart of the so-called northern district, inhabited mostly by the Jews. In 1929, A. Janowski wrote the following characteristic of the district in *The Life of the Capital's Districts*:

See the Dzielna (Partition), Pawia (Peafowl), Gesia (Goose), Franciszkanska (Franciscans'), Miła (Pleasant), Muranowska (Muranow), Swietojerska (Saint George)

Wycinek planu Warszawy pokazujący okolice więzienia Pawiak, Warszawa, Zakł. Graf. „TECHNOGRAF”, 1904 r. Biblioteka Narodowa

A fragment of the plan of Warsaw depicting area around the Pawiak prison. Zakład Graficzny “TECHNOGRAF,” Warsaw, 1904.

The National Library

Ulica Nowolipki, 1935 r.
Żydowski Instytut Historyczny

Nowolipki Street, 1935.
Jewish Historical Institute

pryncypałów i zielono białych chudych subiektów. Każda kamienica oblepiona szyldami, każde podwórze otaczają czteropiętrowe oficyny, a w ich wnętrzu widać pracę: krawaty, sztuczne kwiaty, portmonetki, pudełka i długa lista wyrobów kiepskiej galanterii, która zalewała dawniej rynki wschodnie. (...) Gwar, rejwach, pośpiech tętni w tych wielkich paropodwórzowych kamienicach, bo tam tworzy się bogactwo, tam rośnie kapitał, a ze wszystkich fabryk taka fabryka jest najkłopotliwsza. Stąd ta dzielnica nie żyje, ta dzielnica kipi sprytem, pomysłowością, wysiłkiem pracy, niewątpliwie większym, niż w innych dzielnicach.

(A. Janowski, *Życie dzielnic stolicy*, Warszawa 1929,
za: B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie przewodnik
po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001, s. 36)

W okresie okupacji niemieckiej, po utworzeniu na tym terenie getta, Pawiak znalazł się w samym jego centrum, a tym samym stał się więzieniem strzeżonym nie tylko przez załogę, ale też przez rozsiadane wokół patrole policji polskiej i niemieckiej krążące po getcie oraz mury owej zamkniętej dzielnicy, której bram pilnowały posterunki policji niemieckiej, polskiej i żydowskiej.

Street, Plac Muranowski (Muranow Square). What a motion, the mighty flow of life, what a contrast between the portly, ruddy business owners and the gaunt and sickly salesmen. Each tenement plastered with advertisements, each yard surrounded by four-story outbuildings, teeming inside with the work: ties, artificial flowers, purses, boxes, and a long list of low-quality fancy-goods which used to flood the Eastern markets. (...) The bustle, the hubbub, the people in a hurry, all taking place in those large brick houses, for great fortune is made there, capital is accumulated, and, from all the factories, one such as this, is the source of the greatest inconvenience. That is why this district is not simply "lively", it is *bursting* with shrewdness, creativity, and working effort, undoubtedly greater than in other districts.

During the German occupation, after the creation of the ghetto in the vicinity, Pawiak ended up precisely in its center. Therefore, it became the penitentiary guarded not only by its crew, but also by the Polish and German police outposts surrounding the ghetto, walls of the closed district, and gates guarded by the German, Polish, and Jewish police.

Pod zaborami

Under the Foreign
Rule During
the Partitions

Tableau pamiątkowe z portretami straconych uczestników powstania styczniowego 1863 r. Na pierwszym planie więźni w tym czasie na Pawiaku: dyktator powstania Romuald Traugutt oraz członkowie Rządu Narodowego Rafał Krajewski i Roman Żuliński.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

A commemorative *tableau* with the portraits of executed participants of the 1863 January Uprising. In the foreground, are, imprisoned at the time in the Pawiak, Romuald Traugutt, Dictator of the Uprising, and members of the National Government: Rafal Krajewski and Roman Zulinski.

The Museum of Independence in Warsaw

Do 1863 roku na Pawiaku osadzano więźniów kryminalnych. Pierwszymi więźniami politycznymi stali się uczestnicy powstania styczniowego, gdy cele X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej nie mogły przyjąć tak ogromnej liczby aresztowanych. W tym czasie więziono tu m.in. członków Rządu Narodowego na czele z Romualdem Trauguttem. W latach 80. XIX wieku osadzono tu członków Wielkiego Proletariatu wraz z ich przywódcą Ludwikiem Waryńskim.

W okresie rewolucji 1905–1907 Pawiak stanowił, obok Cytadeli Warszawskiej, główne więzienie polityczne dla jej uczestników z terenu Warszawy i Mazowsza.

Until 1863, Pawiak was designated only for criminal convicts. As the cells of the 10th Pavilion of the Warsaw Citadel could not contain a large number of inmates, the January Uprising insurgents became Pawiak first political prisoners. At that time, Pawiak also contained members of the National Government, led by Romuald Traugutt. In the 1880s, members of the Great Proletariat along with its leader, Ludwik Waryński, were taken into custody here.

During the 1905–1907 revolution, Pawiak, together with the Warsaw Citadel, constituted main political prison for the Warsaw and Mazovian revolutionaries.

Proletariacy w drodze
na zesłanie, 1885 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Members of the "Proletariat"
on their way to exile, 1885.

The Museum of Independence in Warsaw

Budynek Pawiaka, ok. 1905 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

The Pawiak prison, approx. 1905.

The Museum of Independence in Warsaw

Grupa więźniów przed
zwolnieniem z Pawiaka,
ok. 1906 r.

Archiwum Akt Nowych

A group of prisoners
before their release from
the Pawiak, approx. 1906.

Central Archives of Modern
Records

Grupa więźniarek politycznych Serbii, 1907 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

A group of political prisoners of Serbia, 1907.

The Museum of Independence in Warsaw

Dziesięciu
z Pawiaka

The Ten
of the Pawiak Prison

Budynek Pawiaka, ok. 1906 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The Pawiak, approx. 1906.
The Museum of Independence
in Warsaw

Strażnik więzienny na dziedzińcu
Pawiaka, ok. 1905 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

A prison guard in the courtyard
of Pawiak, approx. 1905.
The Museum of Independence
in Warsaw

W tym czasie miała miejsce jedna z najszlachetniejszych i najbardziej spektakularnych ucieczek więźniów, przeprowadzona w nocy z 23 na 24 kwietnia 1906 roku. Akcją uwolnienia 10 więźniów Pawiaka, zagrożonych karą śmierci, przeprowadziła Organizacja Bojowa PPS. Uwolnieni więźniowie reprezentowali różne nurty polityczne. Inspiratorami akcji byli przetrzymywani tu: Maksymilian Horowitz i Paweł Lewinson, którzy współpracowali z przebywającymi na wolności Feliksem Konem i Zofią Wortman-Posnerową.

Akcją dowodził Jan Gorzechowski „Jur”, dowódca techniczny OB PPS, który w przebraniu rotmistrza carskiej żandarmerii, wraz z bojowcami ubranymi w mundury rosyjskie, przybył po więźniów. Ówczesnego pomocnika naczelnika więzienia – Eugeniusza Dorengowskiego – przekupiono zawrotną na owe czasy kwotą 10 000 rubli. Była to jedyna udana uciezka z Pawiaka, przeprowadzona całkowicie bezkrwawo, niemal bez użycia siły.

At that time, between the 23rd and 24th of April 1906, a group of prisoners carried out one of the most famous and spectacular prison escapes in the history of Pawiak. Ten prisoners, who faced the death penalty, were released by the Combat Organisation of the Polish Socialist Party. They represented a variety of political currents. The action was instigated by Pawiak prisoners: Maksymilian Horowitz and Paweł Lewinson, in cooperation with Feliks Kon and Zofia Wortman-Posner, who provided help from the outside.

Jan Jur-Gorzechowski, the Technical Commander of the PPS Combat Organisation, disguised as a tsarist gendarmerie officer, with enforcers wearing Russian uniforms, led the whole operation. They bribed Eugeniusz Dorengowski, the Deputy Prison Chief, with 10,000 rubles – an enormous amount of money at the time. It was the only successful escape from Pawiak, with no bloodshed whatsoever and almost no violence.

ZAWIADOMIENIE

Dziś w nocy wyrwaliśmy opryszkom carskim z Pawiaka, wszystkich tych więźniów, którym groziła kara śmierci. Było ich dziesięciu — wszyscy są wolni.

Warszawa, d. 24 kwietnia 1906 r.

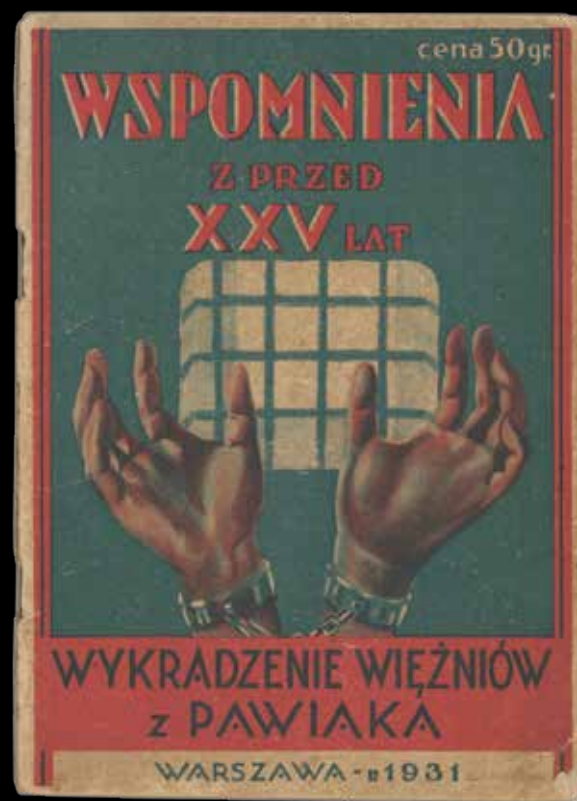
Centralny Komitet Robotniczy
Polskiej Partji Socjalistycznej.

Zawiadomienie o uwolnieniu 10 więźniów Pawiaka, opublikowane przez CKR PPS, 24 IV 1906 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

An announcement of the release of 10 prisoners from Pawiak, published by CKR PPS, Apr. 24, 1906.

The Museum of Independence in Warsaw

Broszura W. Władymirowa [właściwie W.E. Popowa], *Wspomnienia z przed XXV lat. Wykradzenie więźniów z Pawiaka*, Warszawa 1931.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

“Memories from Twenty-Five Years Ago. Stealing the Prisoners from Pawiak,” brochure by W. Władymirow (W.E. Popov), 2nd ed., Warsaw 1931.

The Museum of Independence in Warsaw

Uczestnicy akcji uwolnienia „Dziesięciu z Pawiaka”.
 W środku dowódca akcji – Jan Gorzechowski „Jur”.
 Fotografia wykonana w Krakowie dla „Nowości Ilustrowanych” w 1906 r.
 Muzeum Niepodległości w Warszawie

A group of men involved in the release of 10 prisoners from Pawiak. In the middle, marked with an X, Commander of the operation, Jan “Jur” Gorzechowski.
The Illustrated News, Krakow, 1906.

The Museum of Independence in Warsaw

Karetka więzienna służąca do przewożenia więźniów politycznych z Pawiaka do Cytadeli Warszawskiej.
 Muzeum Niepodległości w Warszawie

Prison ambulance transporting political prisoners from Pawiak to the Warsaw Citadel.

The Museum of Independence in Warsaw

Kadry z filmu *Dziesięciu z Pawiaka* w reż. Ryszarda Ordyńskiego, 1931 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

A frame from the movie *The Ten of the Pawiak Prison*, dir. Richard Ordynski, 1931.
The Museum of Independence in Warsaw

W 1931 r. powstał film fabularny w reżyserii Ryszarda Ordyńskiego pt. *Dziesięciu z Pawiaka*. Film zrealizowano w 25. rocznicę ucieczki, w oparciu o wspomnienia Jana Gorzechowskiego „Jura”, wg scenariusza Ferdynanda Goetla. W rolach głównych wystąpili: Adam Brodzisz, Bogusław Samborski, Karolina Lubieńska, Zofia Batycka i Józef Węgrzyn, który trafił na Pawiak w czasie II wojny światowej.

Głaz upamiętniający postać Jana Gorzechowskiego, znajdujący się na skwerze jego imienia na warszawskim Muranowie, fot. Tadeusz Stani, 1998 r.,
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The stone commemorating the figure of Jan Gorzechowski, located on the square named after him in Warsaw's Muranow, by Tadeusz Stani, 1998.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

In 1931, Ryszard Ordynski made a movie entitled *The Ten of the Pawiak Prison*. It was released on the 25th anniversary of the escape. The story based on the memoirs of Jan Gorzechowski “Jura”, written by Ferdynand Goetl, starring: Adam Brodzisz, Boguslaw Samborski, Karolina Lubienska, Zofia Batycka, and Jozef Wegrzyn, who was incarcerated in Pawiak during World War II.

Dwudziestolecie
międzywojenne

The Interwar Years

Widok na główną bramę
i środek budynku oddziału
męskiego, lata 20. XX w.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The view of the main gate and
the center of the male unit,
the 1920s.

The Museum of Independence
in Warsaw

Uroczystość otwarcia Szkoły
Straży Więziennej Ministerstwa
Sprawiedliwości, 29 IX 1935 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The ceremony of opening the
School of Prison Guards of the
Ministry of Justice in the prison
yard, Sept. 29, 1935.

The Museum of Independence
in Warsaw

W okresie międzywojennym Pawiak nadal pełnił funkcję więzienia śledczego, przeznaczonego zarówno dla więźniów kryminalnych, jak i politycznych. Tymi ostatnimi byli głównie przeciwnicy panującego ustroju, przede wszystkim komuniści. Serbia przez cały okres międzywojenny była jedynym więzieniem dla kobiet na terenie Polski, gdzie obok kryminalistek przebywały więźniarki polityczne.

During the interwar period, Pawiak still performed its function of a place of custody for both criminal and political convicts. The latter included mostly the enemies of the political regime, such as Communists. During the whole interwar period, Serbia was the only female prison in Poland with both criminals and political convicts.

Powitanie księdza Francesco Marmaggi, nuncjusza apostolskiego w Polsce na dziedzińcu więziennym, 6 VII 1935 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The greeting of Father Francesco Marmaggi, the Apostolic Nuncio in Poland, in the prison yard on Jul. 6, 1935.
The Museum of Independence in Warsaw

Profesorowie i absolwenci VII Kursu Niższego Szkoły dla Niższych i Wyższych Funkcjonariuszy Straży Więziennej,
12 VII 1935 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Professors and graduates of the Lower Course no. 7 of the School for the Lower and Higher Prison Guards,
Jul. 12, 1935.

The Museum of Independence in Warsaw

Auto-karetka,
służące do przewożenia
więźniów, 1928 r.

Muzeum Niepodległości
w Warszawie

An ambulance used
for transporting
the prisoners, 1928.

The Museum of Independence
in Warsaw

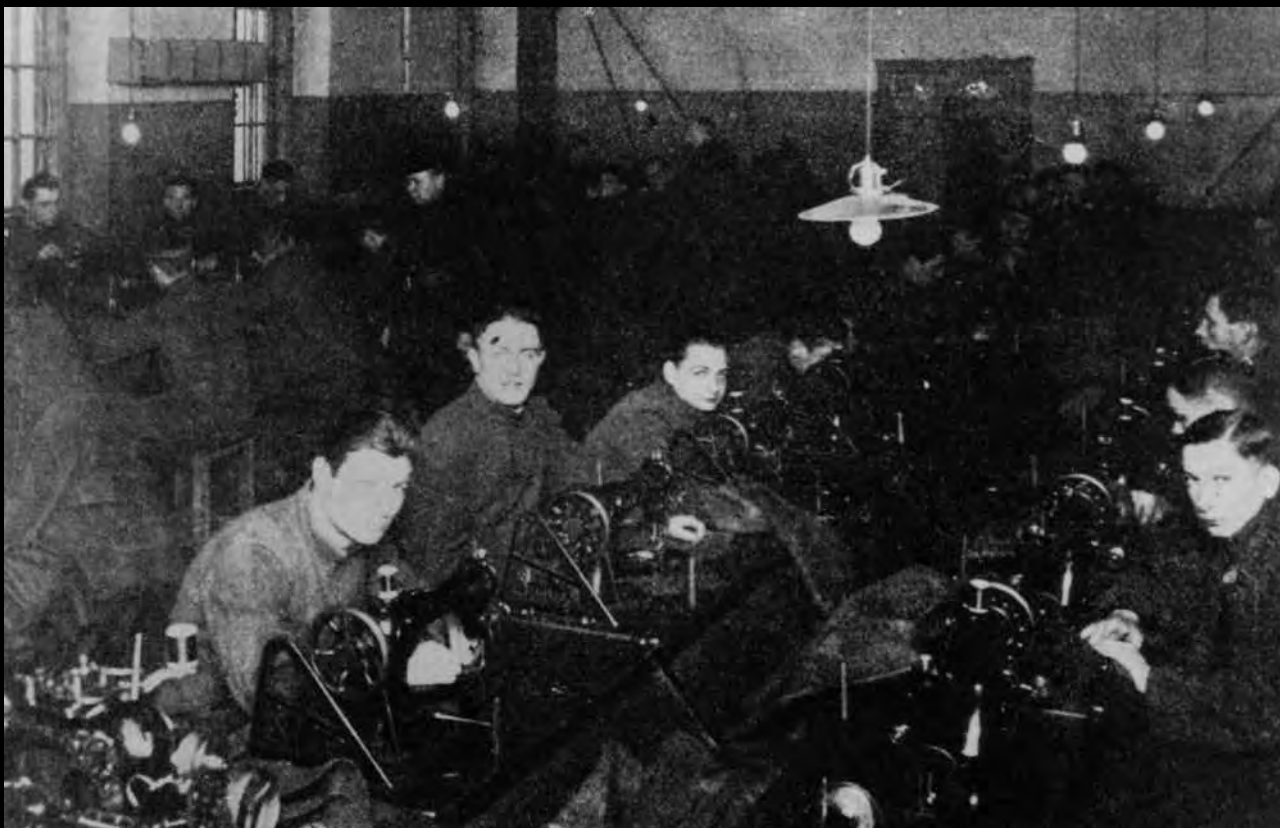

Uroczystości na Serbii,
6 VII 1935 r.

Muzeum Niepodległości
w Warszawie

The ceremonies in Serbia,
Jul. 6, 1935.

The Museum of Independence
in Warsaw

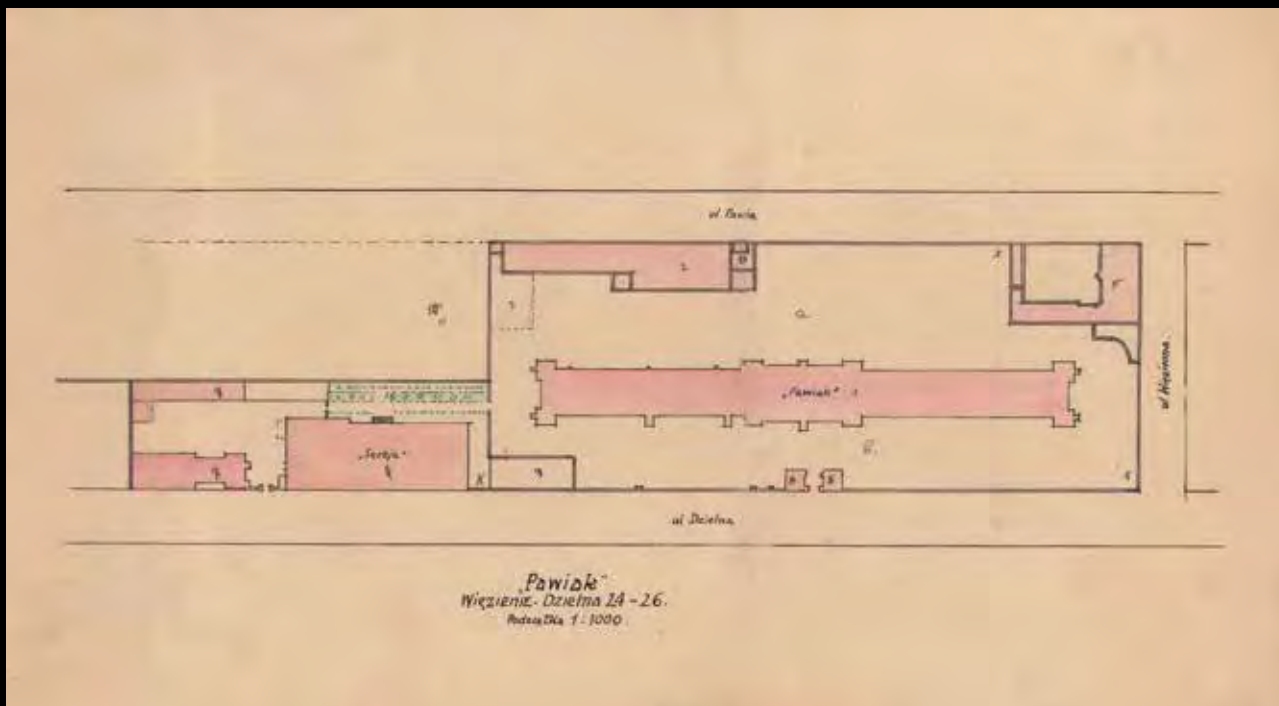
Szwalnia mechaniczna na oddziale męskim Pawiaka, 1928 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

A mechanical sewing room on the male ward of Pawiak, 1928.
The Museum of Independence in Warsaw

Największe
i najokrutniejsze więzienie
1939–1944

The Largest and
Cruellest Prison
1939–1944

Plan więzienia Pawiak z okresu II wojny światowej, 1968 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A plan of the Pawiak prison during the World War II, 1968.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

W czasie II wojny światowej Pawiak był największym więzieniem politycznym na terenie Generalnego Gubernatorstwa. W najkrótszym, a zarazem najtragicznym okresie jego dziejów – od 2 października 1939 do 21 sierpnia 1944 roku – przez mury Pawiaka przeszło około 100 000 więźniów, z których 37 000 zamordowano, a blisko 60 000 wywieziono do innych więzień, obozów koncentracyjnych lub do pracy przymusowej na terenie Niemiec. Raz lub dwa razy w miesiącu odchodził stąd transport do obozów koncentracyjnych, codziennie ginęło około 20 więźniów obojga płci.

Więźniowie Pawiaka reprezentowali wszystkie warstwy społeczne, zawody i różne wyznania. Obok wybitnych działaczy politycznych i społecznych, duchownych oraz ludzi kultury, nauki i sztuki, przebywali tu członkowie rozmaitych ugrupowań konspiracyjnych, ale też osoby zatrzymane przypadkowo w ulicznych łapankach

Amid the period of the World War II, Pawiak was the largest political prison in the whole General Government. During the shortest, and, at the same time, the most tragic period of its existence, from the October 2, 1939, to the August 21, 1944, over 100,000 prisoners entered the walls of Pawiak. 37,000 were murdered, and around 60,000 transferred to other prisons, concentration camps, and compulsory work in Germany. Once or twice a month, Pawiak prisoners were transported to the concentration camps. Around 20 prisoners, both male and female, died every day.

The prisoners of Pawiak represented all social classes, professions, and religious beliefs. Next to the remarkable political and social activists, Germans imprisoned members of the clergy, people with accomplishments in culture, science, and arts. Not only did they capture members of various conspiratorial groups but also random people during police raids or

Stanisław Tomaszewski „Miedza”, *Łapanka 1943*, 1943 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Stanisław „Miedza” Tomaszewski, *1943 Round-Up*, 1943.
The Museum of Independence in Warsaw

Stanisław Tomaszewski
„Miedza”, *Kolporter*, 1943 r.
Grafika przedstawia scenę
aresztowania.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Stanisław „Miedza”
Tomaszewski,
Distributor, 1943.
(the scene of the arrest)

The Museum of Independence
in Warsaw

Heinrich Himmler wizytuje
Pawiak, 29 IV 1940 r.

Holocaust Research Project

Heinrich Himmler during his
visit in Pawiak, Apr. 29, 1940.

Holocaust Research Project

Strażnicy niemieccy i ukraińscy
przed wejściem na Pawiak,
czerwiec 1944 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

German and Ukrainian guards
before the entrance to Pawiak,
Jun. 1944.

The Museum of Independence in Warsaw

czy podczas tzw. „kottłów”. Na Pawiaku osadzano całe rodziny, również z małymi dziećmi, a także kobiety w zaawansowanej ciąży.

Gmachy więzienia kobiecego i męskiego Niemcy przystosowali na początku okupacji do przetrzymywania równocześnie około 1 000 osób, ale już wkrótce potrafili stłoczyć tu nawet 3 000 więźniów. Osadzeni nawet po kilkunastu w celach przeznaczonych dla 2 czy 3 osób, nieustannie cierpieli głód i chłód. Groź ich sytuacji potęgowało bezprzykładne okrucieństwo, na każdym niemal kroku okazywane przez „wachmajstrów” – strażników niemieckich i ich ukraińskich pomocników, zwanych „wachmanami”.

Napis na murze, ul. Słowackiego
na Żoliborzu, 1944 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

The inscription on the wall
on the Słowacki Street,
Żoliborz, Warsaw, 1944.

The Museum of Independence in Warsaw

encirclements. Germans incarcerated whole families, without the exception for small children and pregnant women.

At the beginning of the occupation, the Germans adapted the facilities of both female and male prison to accommodate about 1,000 inmates at once, yet after a while, it contained up to 3,000 prisoners. Sometimes over ten prisoners occupied a cell designed for two or three people at most. Inmates were constantly cold and malnourished. An inexplicable cruelty, constantly displayed by the German guards and their Ukrainian assistants, intensified the horror of their situation.

Konspiracja

The Conspiracy

Więżniowie funkcyjni szpitala na dziedzińcu Serbii, 1943 r.
Od lewej: dr Krystyna Dering-Ossowska, dr Irena Kononowicz, Wanda Wilczańska, dr Anna Czuperska,
dr Zygmunt Śliwicki. Z tyłu stoją: Maria Kopeć, dr Anna Sipowicz-Gościcka, Leon Wanat i dr Felicjan Loth.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The prisoners (functionaries) in the courtyard of the hospital in Serbia, 1943. From the left:
Dr. Krystyna Dering-Ossowska, Dr. Irena Kononowicz, Wanda Wilczanska, Dr. Anna Czuperska,
Dr. Zygmunt Sliwicki. Behind: Maria Kopec, Dr. Anna Sipowicz-Goscicka, Leon Wanat, and Dr. Felicjan Loth.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Przejawem oporu wobec poczynań okupanta było działanie na terenie Pawiaka komórki konspiracyjnej, powiązanej z ZWZ-AK i Delegaturą Rządu RP na Kraj. W jej skład wchodził m.in. polscy funkcjonariusze straży więziennej, zmuszeni do służby przez Niemców, pracownicy „Patronatu” oraz więźniowie funkcyjni – przede wszystkim polski personel medyczny. Prowadzony przez nich szpital więzienny stanowił swoiste centrum konspiracji pawiackiej. Regina Domańska w książce *Pawiak – kaźń i heroizm* dużo uwagi poświęciła omówieniu działalności wewnętrznej siatki konspiracyjnej:

Systematyczne przekazywanie informacji o sytuacji na Pawiaku zależało od sprawnego funkcjonowania misternej siatki złożonej z odważnych i ofiarnych więźniów, gotowych dotrzeć wszędzie tam, gdzie tego wymagały okoliczności. Więźniów mających wystarczająco dużo pomysłów

The resistance against actions of the occupying forces was expressed in the activity of a conspiratorial net within the prison, connected with the Union of Armed Struggle of the Home Army (ZWZ-AK) and the Government Delegation for Poland.

The network consisted of Polish prison guards – forced into service by the Germans, people working in the so-called *Patronage*, and prisoners with assigned duties – mainly Polish medical personnel. The latter run the prison hospital which constituted the center for the conspirators in the prison. Regina Domanska in the book entitled *Pawiak: The Torment and Heroism* devoted a lot of attention to discussing the activities of the internal resistance movement:

The systematic information flow about the situation in Pawiak relied on the efficient functioning of the intricate grid, consisting of courageous and sacrificial prisoners, ready to go

Członkowie wewnętrznej siatki konspiracyjnej w kancelarii Pawiaka.

Od lewej: dr Zygmunt Śliwicki, Leon Wanat i dr Felicjan Loth.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Members of the internal conspiratorial net in the Pawiak office. From the left: Dr. Zygmunt Sliwicki, Leon Wanat, and Dr. Felicjan Loth.

The Museum of Independence in Warsaw

Członkowie Patronatu przygotowujący paczki dla więźniów Pawiaka.

Od lewej: NN, Maria Łukaszewicz, Maria Rybicka, Helena Danielewicz, Jadwiga Trojanowska, NN, NN, 1942 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Members of the *Patronage* preparing parcels for the prisoners of Pawiak. From the left: NN, Maria Łukaszewicz, Maria Rybicka, Helena Danielewicz, Jadwiga Trojanowska, NN, NN, 1942.

The Museum of Independence in Warsaw

umożliwiających odwrócić uwagę wachmajstra od osoby, do której należało dotrzeć z grypsem lub po gryps.

Osobisty kontakt więźniów był niezmiernie trudny. Więźniowie pisali więc grypsy na skrawkach bibułki, maleńkimi grafitami. Oddanie takiego grypsu innemu więźniowi, czy też udział w przekazaniu go na zewnątrz związane były ze śmiertelnym niebezpieczeństwem. Mimo to osoby działające w konspiracji więziennej nie wahały się. (...) Codziennie przez ich ręce przechodziły setki grypsów, które doręczali nawet więźniom umieszczonym w ścisłej izolacji. W obliczu własnej zagłady potrafili zaopiekować się skatowanymi, nakarmić głodnych, skontaktować więźniów z jednej sprawy, aby uzgodnili zeznania, co często decydowało o ich życiu.

(R. Domańska, *Pawiak – kaźń i heroizm*,
Warszawa 1988, s. 130–131)

wherever circumstances demand it. Prisoners with enough ideas to distract a prison guard from the person from or to whom you should pass the secret message. Personal contact between prisoners was extremely difficult. Hence, prisoners wrote secret messages on the scraps of tissue paper with tiny leads. The delivery to another prisoner or participation in handing them out involved a mortal danger. Nevertheless, people taking part in the conspiracy did not hesitate. (...) Every day through their hands passed hundreds of secret letters, which had been delivered even to prisoners placed in strict isolation. In the face of its own destruction, they took care of the beaten, fed the hungry, and contacted the prisoners of the common case to agree on their testimony, which often determined their lives.

Sposoby przenoszenia grypsów prezentowane na wystawie *PAWIAK 1835–1944*

Muzeum Niepodległości w Warszawie

The ways of carrying secret messages presented at the *Pawiak 1835–1944* exhibition.

The Museum of Independence in Warsaw

Niemieccy i polscy strażnicy na tle wejścia do więzienia, maj 1941 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

German and Polish guards against the entrance to the prison, May 1941.
The Museum of Independence in Warsaw

Jadwiga Tereszczenko,
Oddziałowa Lusja Uzarówna
„Myszka”,
Pawiak-Serbia 1941 r.
Muzeum Niepodległości
w Warszawie

Jadwiga Tereszczenko,
Lusia Uzarowna „Myszka,”
the Prison Ward,
Pawiak-Serbia 1941.
The Museum of Independence
in Warsaw

Aleja Szucha

The Szuch Avenue

Ministerstwo Wyznań Religijnych
i Oświecenia Publicznego, 1932 r.
Fot. Henryk Poddębski.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The Ministry of Religious Affairs
and Public Education, by Henry
Poddebski, 1932.

The Archive of the Museum of Pawiak
Prison

Al. Szucha została
przemianowana w 1941 r.
przez władze niemieckie na
Strasse der Polizei.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

The Szuch Avenue renamed in
1941 by the German authorities
to the *Strasse der Polizei*.

The Museum of Independence in Warsaw

W okresie okupacji Pawiak był ściśle powiązany z siedzibą gestapo, która mieściła się w gmachu dawnego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przy alei Szucha 25. Był to bardzo nowoczesny budynek, zbudowany w 1927 roku według projektu prof. arch. Zdzisława Mączyńskiego. W jego podziemiach urządzono areszt śledczy. Tutaj przywożono więźniów zaraz po aresztowaniu bądź po krótszym czy dłuższym pobycie na Pawiaku. Zdarzały się też przypadki, gdy więźniowie przebywający nawet kilka miesięcy na Pawiaku, byli wywożeni do obozów lub na egzekucje bez przesłuchania.

Przesłuchania, bardzo często trwające po kilka dni i nocy, były największą udręką więźniów. Śledztwo, w czasie którego stosowano wymyślne tortury: bicie, kopanie, szczucie psami, przypalanie papierosami, łamanie kości czy wyrywanie paznokci, prowadzono w gabinetach referentów rozsianych na różnych piętrach

During the occupation, Pawiak was strictly connected with the Gestapo headquarters, placed in the former building of The Ministry of Religious Affairs and Public Education on 25 Szuch Avenue.

It was a very modern building, designed by the Professor Architect Zdzislaw Maczenski and constructed in 1927, with an investigative arrest located in the basement. Prisoners arrived there shortly after being arrested or incarcerated in Pawiak for some time. In some cases, after several months of confinement, German officers transported inmates to the concentration camps or conducted executions with no prior interrogation.

The so-called interrogations, frequently lasting several days and nights, provided the greatest torment for the prisoners. German officers conducted their inquiries using various torture methods: hitting, kicking, dog-baiting, burning with cigarettes, breaking bones, and tearing off the nails. Interrogations took place either in the clerks'

Stanisław Tomaszewski
„Miedza”, *Przestuchiwanie na Szucha*
[*szczucie psami*], Pawiak 1940 r.
Muzeum Warszawy

Stanisław Tomaszewski „Miedza,”
The Interrogation on the Szuch Av.
(*Dog-baiting*), Pawiak 1940.
The Museum of Warsaw

Dekorowanie Żelaznymi Krzyżami
funkcjonariuszy Sicherheitspolizei
z al. Szucha 25 w Warszawie.
Instytut Pamięci Narodowej

Decorating the officers
of the Security Police with the Iron
Crosses on the 25 Szuch Av.
The Institute of National Remembrance

gmachu lub w kancelarii gestapowca dyżurującego obok cel w podziemiach budynku. Więźniów – zarówno oczekujących na przesłuchania, jak i skatowanych w ich trakcie – rozmieszczano w 10 izolatkach lub w 4 celach zbiorowych, zwanych „tramwajami”.

Przed śledztwem nie chronił wiek, płeć ani stan zdrowia. Bito okrutnie nawet starców, nieletnich i kobiety w zaawansowanej ciąży. O bezmiarze zadawanych cierpień świadczą licznie napisy, zachowane na ścianach cel aresztu gestapo, stanowiące jednocześnie ślad ogromnego męstwa i patriotyzmu ofiar.

Łatwo jest mówić o Polsce,
Trudniej dla niej pracować,
Jeszcze trudniej umrzeć,
A najtrudniej cierpieć

(napis nieznanego więźnia zachowany w celi izolacyjnej nr 6 w Mauzoleum Walki i Męczeństwa)

office located all over the building or in the office of an assigned Gestapo offices, who occupied one of the cells in the basement. Germans separated prisoners – both those awaiting an interrogation and those beaten during the process – and incarcerated them in the isolated cells or in the four group cells, so-called *trams*.

Nothing protected inmates from the interrogation; neither their age, gender, nor health condition. Even the elderly, the young, and women in the final stages of pregnancy were subjected to harsh beatings. The extent of pain finds its testimony in numerous writings preserved on the walls of the former Gestapo jail. An inscription written by the unknown prisoner, kept in solitary confinement No. 6 of the arrest on the Szuch Av., confirms the enormous courage and patriotism of the victims.

*It is easy to talk about Poland
Harder to work for her
Even harder to die
And the hardest – to suffer!*

ŁATWO JEST MÓWIĆ O POLSCE
TRUDNIEJ DLA NIEJ PRACOWAĆ
JESZCZE TRUDNIEJ UMRZEĆ
A NAJTRUDNIEJ CIERPIEĆ.

Niemiecki posterunek kontrolny przy wjeździe do dzielnicy policyjnej, odgródzonej od miasta zasiekami. Plac Unii Lubelskiej u wylotu al. Szucha 25, 1944 r.
Fot. Stefan Bałuk,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

German checkpoint at the entrance to the police district separated from the town with a barbed wire. Unia Lubelska Square at the end of the 25 Szuch Avenue, by Stefan Bałuk, 1944.
The Museum of Independence in Warsaw

Jedna z czterech cel zbiorowych, zwanych „tramwajami”.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

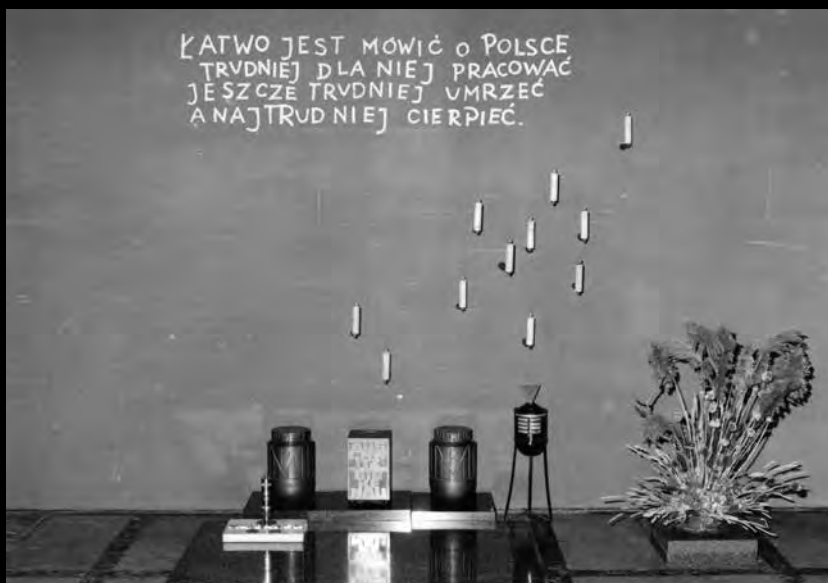
One of the four group cells, so-called *trams*.
The Museum of Independence in Warsaw

Młodzież zwiedzająca Mauzoleum
Walki i Męczeństwa, lata 70. XX w.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Youth visiting the Mausoleum
of Struggle and Martyrdom,
the 1970s.

The Museum of Independence in Warsaw

Fragment wystawy stałej
z 1964 r., po 1987 r.
Fot. Tadeusz Stani.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Part of the permanent exhibition
of 1964, by Tadeusz Stani,
after 1987.

The Museum of Independence in Warsaw

Wystawa stała *Aleja Szucha. Areszt śledczy gestapo*, fragment korytarza z kioskami multimedialnymi, 2009 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The permanent exhibition entitled *The Szuch Avenue. The Gestapo Investigative Prison*. A fragment of the corridor with multimedia stands, by Tadeusz Stani, 2009.
The Museum of Independence in Warsaw

Wystawa stała *Aleja Szucha. Areszt śledczy gestapo*, pokój dyżurnego gestapowca i miejsce przesłuchań, 2009 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The permanent exhibition entitled *The Szuch Avenue. The Gestapo Investigative Prison. An office of the Gestapo officer on duty and the scene of interrogation*, by Tadeusz Stani, 2009.
The Museum of Independence in Warsaw

Ewakuacja więzienia
– transporty

The Evacuation
of the Prison: Transports

Brama KL Gross-Rosen, lata 40. XX w.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The main gate to the Gross-Rosen
concentration camp, 1940s.

The Museum of Independence in Warsaw

Widok KL Ravensbrück, lata 40. XX w.

Muzeum Martyrologii „Pod Zegarem”, oddział Muzeum Lubelskiego w Lublinie

The view of the Ravensbrück concentration camp, 1940s.

“Under The Clock” Museum of Martyrdom, a branch of the Museum of Lublin

Przygotowania zaczęły się 23 lipca 1944 roku, na tydzień przed wysłaniem transportów ewakuacyjnych. Likwidowano magazyny, wywożono wyposażenie warsztatów i szpitala więziennego. 30 lipca, wczesnym rankiem, 1 800 związanych więźniów: 400 kobiet i 1 400 mężczyzn, pognano przez ruiny getta w kierunku bocznic kolejowej na Stawkach. Tam wtłoczono ich po kilkudziesięciu do zabrudzonych cementowym pyłem wagonów towarowych. Brakowało powietrza i wody. Z zamkniętych wagonów dochodziły krzyki i jęki.

Niemcy strzelali do wagonów, z których dochodził hałas, co zwiększało panikę wśród więźniów. Ci, którym udało się ukryć przy sobie ołówki, pisali na skrawkach papieru ostatnie grypsy i wyrzucali je na tory przez wszystkie możliwe szczeliny. Część z nich doręczono pod wskazane adresy.

W Skierniewicach Niemcy rozkazali złożyć zmarłych w jednym wagonie. Odstawiony na bocznicę – oblali

Preparations for the evacuation began on July 23, 1944, a week before first evacuation transports. Warehouses underwent liquidation; workshop and hospital equipment were sent away. Early in the morning of the of July 30, 1944, 1,800 prisoners; 400 women and 1,400 men, were forced to run through the ghetto ruins – with their hands tied – towards the railway sidetrack on Stawka Street. Then, they were crammed into freight wagons, tens of people inside each, covered with the dust from the collapsed walls. People lacked air and water, from the locked cars came the sounds of crying and wailing.

The Germans shot the wagons from which they heard the noises, which increased panic among the prisoners. Those who managed to smuggle a pencil, wrote their last secret messages on pieces of paper and threw them on the track through each possible hole. Some of the messages were delivered to the given addresses.

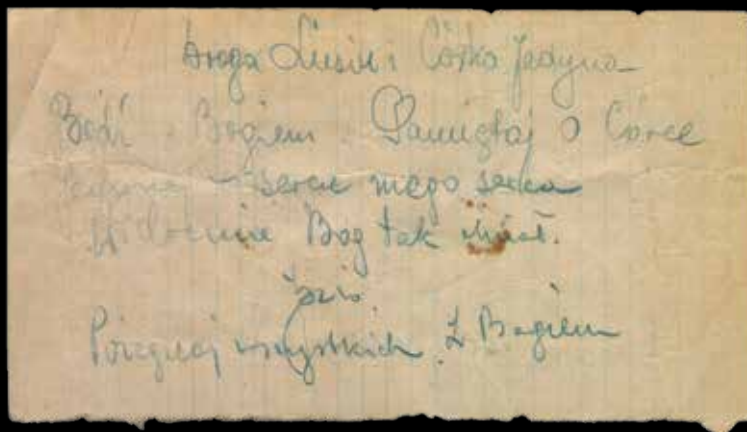

Józef Duszczyk, b. więzień Pawiaka, skierowany ostatnim transportem do KL Gross-Rosen, został spalony w wagonie na boczniczy kolejowej w Skierniewicach. Zdjęcie z 1943 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Joseph Duszczyk, a former Pawiak prisoner, sent in the last transport to the Gross-Rosen concentration camp. He was burned in a wagon on a railway siding in Skierniewice, approx. 1943.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Kartka pożegnalna, napisana przez Józefa Duszczyka do żony i nowo narodzonej córki. Wyrzucona z pociągu, dotarła do bliskich. Sierpień 1944 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A farewell card, written by Joseph Duszczyk to his wife and newborn daughter, thrown out of the train and then delivered to his relatives, August 1944.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

benzyną i podpalili. Wielu więźniów, którzy jedynie zemdleli, spłonęło w nim żywcem. Zwęglone ciała pochowano we wspólnej mogile obok torów, a po wojnie, w 1945 roku, przeniesiono uroczyście na cmentarz św. Józefa w Skierniewicach.

4 sierpnia 1944 roku pociąg z mężczyznami dotarł do KL Gross-Rosen, kobiety przybyły do KL Ravensbrück dopiero 6 sierpnia przed świtem. Do obozów koncentracyjnych trafiła zaledwie połowa wynędzniałych i na wpół żywych więźniów. Reszta zginęła z powodu upału, braku powietrza, wody i żywności.

In Skierniewice (around 90 km from Warsaw), German officers ordered to put the dead in one wagon. After moving it to the siding and covering with a fuel, they set it on fire. Many prisoners, who were not dead but merely unconscious, burnt alive. The charred bodies were buried in a mass grave beside the track. After the war, in 1945, the bodies were moved with the utmost respect and honor to St Joseph Cemetery in Skierniewice.

On August 4, 1944, male prisoners arrived in the Gross-Rosen concentration camp. Women arrived in the Ravensbrück camp only in the early morning of August 6. Only half of the severely violated and barely alive prisoners arrived at the destination. The rest of them died due to the high temperature as well as the lack of air, water, and nutrition.

Zdjęcie palącego się wagonu wykonane potajemnie, sierpień 1944 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A photograph of a burning wagon, taken secretly, August 1944.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Ekshumacja ofiar, 1945 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

An exhumation of the victims after the war, 1945.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Zbiorowa mogiła na cmentarzu w
Skierniewicach, lata 70. XX w.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A mass grave in the cemetery in
Skierniewice, the 1970s.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Uroczysty pogrzeb
ofiar na cmentarzu
w Skierniewicach, 1945 r.
Archiwum Muzeum Więzienia
Pawiak

The solemn funeral of the
victims at the cemetery
in Skierniewice, 1945.
The Archive of the Museum
of Pawiak Prison

Zwolnienia
i przeniesienia

The Releases
and Transfers

Lekarze i więźniowie Pawiaka, 1944 r.

W środkowym rzędzie od lewej siedzi Maria Rutkiewicz z córką Małgosią na kolanach i dr Irena Kononowicz z Jasiem, synem Marii Rutkiewicz.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Doctors and prisoners of Pawiak, 1944.

In the middle row, sitting from the left: Maria Rutkiewicz with her daughter, Malgosia, on her lap, and Dr. Irena Kononowicz with Jan, the son of Maria Rutkiewicz.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

31 lipca, po odejściu ostatnich transportów ewakuacyjnych, zwolniono około 200 osób. Wśród nich byli lekarze: Anna Czuperska, Zygmunt Śliwicki, Maria Kopeć, Felicjan Loth i Anna Sipowicz-Gościcka, a także matki z niemowlętami: Feliksa Bernacka z synem Mieczysławem, Helena Bomba z córką Wandą, Julia Brodowska z córką Małgorzatą, Maria Darowska z synem Bolesławem, Józefa Domańska z córką Krystyną, Janina Dyjak z córką Aliną, Wanda Gawryłowa z synem Stanisławem Marią, Emilia Jagodzińska z córką Małgorzatą, Joanna Kopeć z córką Martą, Ina Lipińska z synem Tadeuszem Michałem, Elżbieta Marszałek z córką Grażyną, Maria Rutkiewicz z bliźniętami Małgorzatą i Janem oraz Maria Tartanus z córką Anną.

Tego samego dnia ponad 100 Żydów – więźniów Pawiaka, zatrudnionych dotychczas w tutejszych warsztatach, odprowadzono pod konwojem na Gęsiówkę. Tam szczęśliwie doczekali wolności, którą w piątym dniu powstania warszawskiego przynieśli im żołnierze Batalionu „Zośka” Armii Krajowej.

On July 31, after last evacuation transports had departed, Germans released about 200 people from Pawiak, among them Dr. Anna Czuperska, Dr. Zygmunt Sliwicki, Dr. Maria Kopeć, Dr. Felicjan Loth, Dr. Anna Sipowicz-Goscicka, and mothers with infants: Feliksa Bernacka with son Mieczyslaw, Helena Bomba with daughter Wanda, Julia Brodawska with daughter Malgorzata, Maria Darowska with son Boleslaw, Jozefa Domanska with daughter Krystyna, Janina Dyjak with daughter Alina, Wanda Gawrylow with son Stanislaw Maria, Emilia Jagodzinska with daughter Malgorzata, Joanna Kopec with daughter Marta, Ina Lipinska with son Tadeusz Michal, Elzbieta Marszalek with daughter Grazyna, Maria Rutkiewicz with twins Malgorzata and Jan, and Maria Tartatnus with daughter Anna.

On the same day, Germans officers escorted over 100 Pawiak Jewish prisoners, who had been previously employed in workshops, to the *Gesiwka* prison. Fortunately, they regained their freedom – on the fifth day of the Warsaw Uprising, they were rescued by the soldiers of the „Zoska” Battalion of the Home Army.

Maria Rutkiewicz z córką Malgosią oraz dr Krystyna Ossowska-Dering z Jasiem, synem Marii Rutkiewicz. Zdjęcie wykonano na podwórzu Serbii, 1944 r. Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Maria Rutkiewicz with her daughter Malgosia and Dr. Krystyna Ossowska-Dering with Jan, the son of Maria Rutkiewicz, the courtyard of Serbia, 1944.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Żydzi na Gęsiówce wyzwoleni przez batalion „Zośka”, 5 VIII 1944 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Jews in *Gesiowka*, liberated by the “Zoska” battalion, Aug. 5, 1944.

The Museum of Independence in Warsaw

Pamiętka z chrztu Anny Tartanus,
który odbył się na Pawiaku w 1944 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Memorabilia of the baptism of Anna Tartanus,
held in Pawiak, 1944.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Maria Tartanus z córką Anną urodzoną na Pawiaku.
Fotografia została wykonana wkrótce po zwolnieniu
z Pawiaka, 1944 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

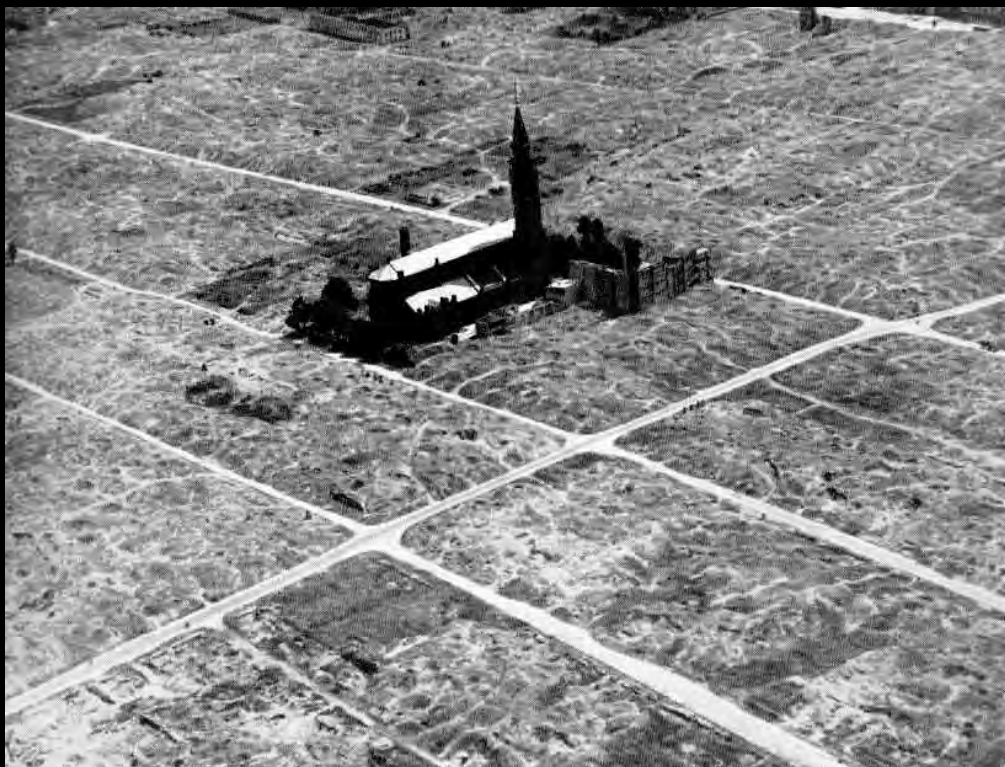
Maria Tartanus with her daughter Anna, born in Pawiak.
Photograph was taken shortly after their release from
Pawiak, 1944.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Ostatnie
egzekucje

The Final
Executions

Ruiny getta
z kościołem
św. Augustyna,
ok. 1945 r.

Archiwum Muzeum
Więzenia Pawiak

The ruins of the
ghetto with the
church of St.
Augustine,
approx. 1945.

The Archive of the
Museum of Pawiak Prison

Halina Tulińska, jedna z dwóch ostatnich ofiar Pawiaka, rozstrzelana 18 VIII 1944 r.
w ruinach getta. Zdjęcie z 1943 r.

Archiwum Muzeum Więzenia Pawiak

Halina Tulinska, one of the last two victims of Pawiak, shot dead on Aug.18, 1944,
in the ruins of the ghetto, approx. 1943.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Na Pawiaku pozostało 107 osadzonych oraz dwie osoby personelu sanitarnego: dr Krystyna Dering-Ossowska i pielęgniarka Stanisława Wójcik, które sprawowały opiekę nad chorymi.

13 sierpnia 1944 roku w ruinach getta rozstrzelano niemal wszystkich więźniów. Nie oszczędzono również dwóch kobiet w połogu i ich maleńkich dzieci, które przysły na świat już po wybuchu powstania. Oszczędzono jedynie kobiety pracujące w kuchni, lekarkę i pielęgniarkę.

18 sierpnia 1944 roku, spośród kobiet zatrudnionych w kuchni, rozstrzelano Irenę Anioł i Halinę Tulińską, będącą w siódmym miesiącu ciąży. Dwa dni później pozostałe więźniarki wywieziono z Pawiaka. Niemieccy saperzy rozpoczęli przygotowania do wysadzenia budynków w powietrze.

In the prison remained 107 prisoners, along with two members of the sanitary personnel: Dr. Krystyna Dering-Ossowska and nurse Stanisława Wojcik, who took care of the sick.

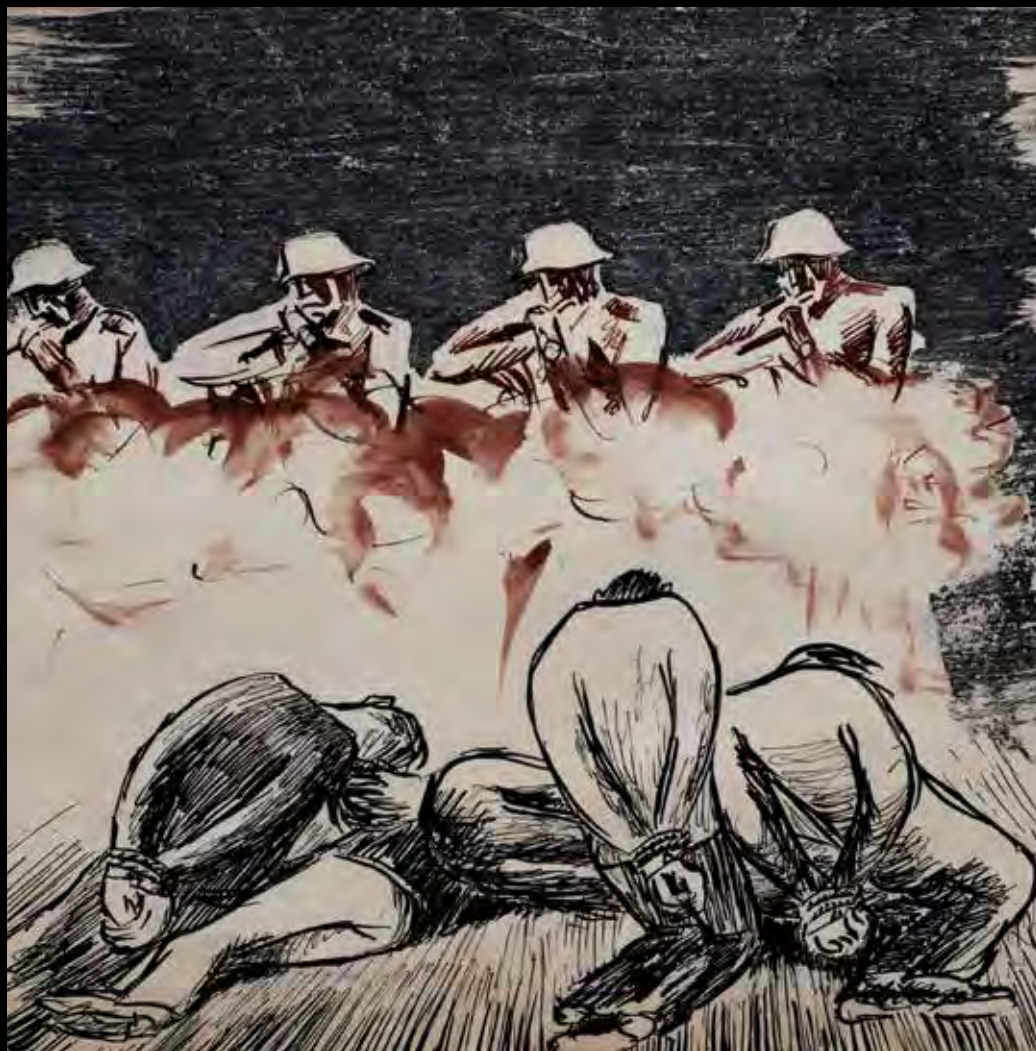
On August 13, 1944, nearly all prisoners were executed by shooting within the ghetto ruins, including two women with their infants, born during the first days of the uprising. Germans spared only the kitchen staff, the doctor, and the nurse.

On August 18, 1944, Germans executed two women from the kitchen staff – Irena Aniol and the seven month pregnant Halina Tulinska. Two days later, remaining female prisoners were transported from Pawiak. German bomb squads began to prepare the building for demolition.

Stanisław Tomaszewski „Miedza”, *Dobijanie po egzekucji w Warszawie (ghetto)*, ok. 1943 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Stanisław Tomaszewski „Miedza,” *Killing People After the Execution in Warsaw (Ghetto)*, approx. 1943.
The Museum of Independence in Warsaw

Stanisław Tomaszewski „Miedza”, *Egzekucja uliczna, ul. Piękna, ok. 1943 r.*
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Stanisław Tomaszewski „Miedza,” *The Street Execution, Piekna Street.*
The Museum of Independence in Warsaw

Unicestwienie

The Annihilation

Ruiny Pawiaka,
1945 r. Fot. Juliusz Bogdan
Deczkowski,
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The ruins of Pawiak, by Juliusz
Bogdan Deczkowski, 1945.
The Archive of the Museum of Pawiak
Prison

Ruiny Pawiaka – ocalony
fragment bramy więziennej,
ok. 1946 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The ruins of Pawiak
– a preserved fragment of the
prison gate, approx. 1946.
The Museum of Independence
in Warsaw

Pawiak podzielił los całej Stolicy. 21 sierpnia 1944 roku kompleks więzienny został wysadzony przez Niemców w powietrze. Stare warszawskie więzienie umarło wraz z Miastem. Wśród morza gruzów zrównanego z ziemią getta, w ogromnym rumowisku, pozostały po dawnym Pawiaku tylko nikłe ślady. Wśród ruin ocalały: częściowo zachowane ściany przyziemia, gdzie w okresie okupacji mieściły się oddziały VII i VIII, pojedynczy filar bramy wjazdowej od strony ul. Dzielnej oraz drzewo – wiąz, który wkrótce stał się pierwszym żywym pomnikiem ku czci więzionych i pomordowanych. Przetrwiał także spory fragment więziennego muru, rozebrany w pierwszych latach powojennych, kiedy nie planowano jeszcze upamiętnienia w obecnej formie.

Pawiak shared the fate of the whole capital. On August 21, 1944, Germans blew up the facility. The old prison of Warsaw perished along with the city. Between the sea of rubble of the destroyed ghetto, in an enormous demolition site, only a few, weak traces of the former prison remained. What withstood the explosion were parts of the ground floor walls, where departments No. 7 and No. 8 were located during the occupation, a single pillar of the entry gate facing the Dzielna Street, and an elm tree, which soon became the first living monument to the imprisoned and murdered. A substantial portion of the prison wall also survived. However, it was taken down during the first years after the World War II, when the present forms of commemoration had not yet been projected.

Ruiny Pawiaka – ocalałe drzewo
wiąz-limak oraz fragment bramy
więziennej, ok. 1945 r.
Fot. M. Chrzęszczowa,
Muzeum Warszawy

The ruins of Pawiak – a preserved elm
tree and a fragment of the prison gate,
by M. Chrzęszczowa, approx. 1945.
The Museum of Warsaw

Symboliczny krzyż na ruinach Pawiaka, ok. 1946 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

A symbolic cross on the ruins of Pawiak, approx. 1946.
The Museum of Independence in Warsaw

Fragment muru Pawiaka od strony ul. Pawiej z widoczną wyższą strażniczą i ruinami warsztatów więziennych, ok. 1946 r. Muzeum Niepodległości w Warszawie

A fragment of the Pawiak wall from the Pawia Street, with a visible watchtower and the ruins of the prison workshops, approx. 1946. The Museum of Independence in Warsaw

Ruiny oddziału męskiego Pawiaka, ok. 1946 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The ruins of Pawiak – a male unit of the former prison, approx. 1946.
The Museum of Independence in Warsaw

Ruiny oddziału VII – kwarantanny,
znajdującego się w przyziemiu, ok. 1946 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Ruins of the unit no.7 - a quarantine,
located in the basement, c. 1946.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Ruiny warsztatów
więziennych, ok. 1946 r.
Muzeum Niepodległości
w Warszawie

The ruins of the prison
workshop, approx. 1946.
The Museum of Independence
in Warsaw

Ocalały fragment
bramy z napisem
PAWIAK, ok. 1946 r.
Muzeum Niepodległości
w Warszawie

Preserved fragment
of the entrance gate
with the *Pawiak*
inscription,
approx. 1946.
The Museum of
Independence in Warsaw

Mur Pawiaka od strony ul. Pawiej
z widokiem na kościół św. Augustyna,
ok. 1946 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The Pawiak wall facing the Pawia
Street. View of the St. Augustine
Church, approx. 1946.
The Museum of Independence in Warsaw

Pamięć
na gruzach

Memories
on the Rubble

Msza na ruinach Pawiaka,
2 XI 1946 r.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

The mass performed
on the ruins of Pawiak,
November 2, 1946.

The National Digital Archives

Msza na ruinach Pawiaka,
2 XI 1946 r.

Muzeum Warszawy

The mass performed on the
ruins of Pawiak,
November 2, 1946.

The Museum of Warsaw

Od początku 1945 roku, tuż po zakończeniu działań wojennych, teren Pawiaka licznie odwiedzali Warszawiacy – przede wszystkim bliscy pomordowanych oraz sami więźniowie, którzy ocalili z piekła niemieckich więzień i obozów. Na gruzach odbywały się uroczystości rocznicowe, tłumnie przychodzono w dniu Wszystkich Świętych i Zadusznym. Pola Gojawczyńska pisała o przychodzących w artykule *A Pawiak?*:

Odwiedzano to miejsce poprzez wszystkie powojenne lata, aby tu przystanąć na chwilę w milczeniu, westchnąć, wspomnieć, pomyśleć. Nie były to masowe wędrówki, ale ciągły, ciągły napływ ludzi. Każdy miał swoje rocznice, swoje daty, swoje powody, aby tu wracać. (...) Ginęły resztki murów, zacierały się resztki zabudowań pawiackich, znikaly ślady i znaki istnienia Pawiaka. I błądząc po terenie, odwiedzający odruchowo podejmowali z gruzów ocalałe szczątki składali je w bezpiecznym kącie, porządkowali. (...) Tylko

In the beginning of 1945, right after the war ended, Warsaw residents, victims' families, and former prisoners, who survived the hell of German prisons and camps, often visited the premises of Pawiak. They began to conduct annual commemorations on the ruins of the former prison; crowds came on the All Saints' and All Souls' days. Pola Gojawczyńska described the visitors in the article "What about Pawiak?" from the *Life of Warsaw* daily journal (issue No. 51, p. 351, Feb. 1959.)

(...) People visited this place during all the post-war years to stop here for a moment, breathe a sigh, remember, reflect. These were not mass pilgrimages, it was more like a constant influx of people. Everyone had their anniversaries, their dates, their reasons to come back (...). Last remains of the walls crumbled, last remains of the Pawiak buildings waned, traces and signs of the existence of Pawiak prison disappeared. Wandering around, the visitors instinctively

Msza na ruinach Pawiaka,
2 XI 1946 r.

Muzeum Warszawy

The mass performed on the
ruins of Pawiak, November 2,
1946.

The Museum of Warsaw

Msza na ruinach Pawiaka,
1 XI 1948 r.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

The mass performed on the
ruins of Pawiak,
November 1, 1948.

The National Digital Archives

nad piwnicami głównego budynku więziennego troskliwie ręce zgromadziły wszystkie zebrane znaki Pawiaka. Na lekkim wzniesieniu w oparciu o kratę celi stworzono tymczasowy pomnik – pamiątkę.

(P. Gojawiczyńska, *A Pawiak?*, „Życie Warszawy”, nr 51, luty 1959, s. 3)

Na gruzach Pawiaka uroczystości obchodzono Tydzień Więźnia Politycznego, przypadający w pierwszej połowie października. W notce prasowej, zamieszczonej w „Kurierze Codziennym” jesienią 1947 roku, zatytułowanej *Żałobna Msza Św. na ruinach Pawiaka i uroczysta akademія w Teatrze Polskim*, czytamy:

Było coś niezwykle smutnego i tragicznego w tym uroczystym obrzędzie odprawionym w miejscu, gdzie cierpiała i walczyła bohaterska Warszawa – dziś zamienionym w bezkresne cmentarzysko ruin. Wrażenie podnosił jeszcze szloch wyrwywający się z piersi licznych matek, żon i sióstr, które przybyły oddać tu ostatnią posługę swoim najbliższym zmarłym.

(*Żałobna Msza Św. na ruinach Pawiaka i uroczysta akademія w Teatrze Polskim*, „Kurier Codzienny” 1947, nr 273, s. 2)

W zbiorach Muzeum znajduje się relacja Janiny Kowalskiej, która, wraz z rodzicami, została aresztowana za działalność konspiracyjną jako niespełna 14-letnia dziewczyna. Szczęśliwie cała rodzina ocalała. Pani Janina nosiła w sobie wspomnienie mszy, w której uczestniczyła 1 listopada 1947 roku na gruzach Pawiaka:

Na wierzchołku tej sterty stał wbity między gruz krzyż, obok był prowizoryczny połowy ołtarz. Wokół na gruzach

picked up the remains scattered in the rubble, laid them in a safe place, kept everything in order. (...) Only over the main building's basements, the hands of those who cared amassed all the collected marks of the Pawiak. On a small hill, supported on bars from a cell, a temporary monument of remembrance was created.

People also gathered and commemorated *The Political Prisoner Week* in the first half of October. In a press note, printed in *The Daily Courier* in the autumn of 1947, entitled “The Holy Mass for the Mourning Upon the Ruins of Pawiak and Commemorative Academy in the Polish Theatre” (issue No. 273, p.2), we read:

There was something remarkably mournful and tragic about this holy ritual carried out in a place where the heroic Warsaw suffered and battled; to this day, reduced to an endless cemetery of ruins. What made the notion even more haunting was the cry of numerous mothers, wives, and sisters, coming here to perform the last service for their close ones, the victims.

The Museum collection includes a testimony of Janina Kowalska, who, along with her parents, was arrested the conspiratorial activity. She was 14 years old at that time. Fortunately, the whole family survived. Kowalska enshrined her memory of a holy mass she attended on November 1, 1947, on the ruins of the Pawiak prison.

This place was visited during all of the post-war years. On the pile stood the cross, stuck between pieces of rubble, next to a makeshift field altar. On the ruins around stood crowds

Anna Czuperska i Zygmunt
Śliwicki na gruzach Pawiaka,
ok. 1946 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Anna Czuperska and Zygmunt
Śliwicki on the ruins of Pawiak,
approx. 1946.

The Archive of the Museum
of Pawiak Prison

Helena Biegańska, Zygmunt
Śliwicki i Anna Czuperska na
gruzach Pawiaka, ok. 1946 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Helena Bieganska, Zygmunt
Śliwicki and Anna Czuperska
on the ruins of Pawiak,
approx. 1946.

The Archive of the Museum
of Pawiak Prison

stały tłumy ludzi, którzy przyszli modlić się i oddać hołd swoim bliskim, których ostatnia droga w życiu właśnie była tu.

Po bardzo uroczystej Mszy, ludzie rozeszli się z opuszczonymi głowami i ze smutkiem na twarzach. Ja zostałam i została jeszcze garstka ludzi. Skakałam po tych gruzach, po tej niekształtnej masie bloków, a w duszy mojej była radość, że mogłam tu przyjść żywa, a nie moi bliscy przyszli tu wspominać mnie, że tu skończyło się moje młode życie.

Radość moja skończyła się kiedy z boku gruzów zobaczyłam małą akację, krzaczek, niedorośle drzewo, ona ocalała z pogromu, a pamiętam ją dobrze, bo była jedynym znakiem zieloności, którą widziałam na każdym spacerze po więziennym podwórku. Przykucnęłam koło niej i wyciągnęłam rękę do jej listków. Moja radość przysnęła i zalałam się łzami (...). ta akacja była świadkiem mojej ówczesnej niedoli – jedynym świadkiem.

(Relacja Janiny Kowalskiej w zbiorach archiwum Muzeum Więzienia Pawiak)

of people who came to pray and pay respects to their close ones, whose final road of life ended right there.

After the very solemn Mass, people dispersed with their heads down and anguish on their faces. I remained, along with a small group of others. I jumped over the rubble, over the shapeless mass of blocks. In my soul, there was happiness that I came to this place alive and my family did not have to come here to remember my life that could have been so short.

My happiness stopped when I saw a small elm tree, no larger than a shrub, next to the rubble. It survived the demolition, and I remember it well because it was the only piece of greenery I saw during every walk on the prison yard. I sat beside it and touched its leaves. My happiness disappeared and I burst into tears. (...) this elm tree was a witness to my suffering, the only witness.

Warta żołnierska na gruzach Pawiaka, 1946 r. Narodowe Archiwum Cyfrowe

Soldier's watch on the ruins of Pawiak, 1946. The National Digital Archives

Gruzy uświęcone krwią bohaterów Tydzień Więźnia Politycznego w Warszawie

W przeddzień rozpoczęcia obchodów Tygodnia Więźnia Politycznego w Warszawie, w godzinach popołudniowych, na gruzach Pawliaka, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie. W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

Na ruinach Pawliaka

W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie. W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie. W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie. W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie. W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie. W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie. W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie. W tym dniu, w godzinach popołudniowych, odbyła się jedna z wielu uroczystości. I stały nad tym smutnym lasem grobów, który ludzi, którzy walczyli, byli więźniami i umierali w Warszawie.

RZECZPOSPOLITA I DZIENNIK GOSPODARCEY Nr 275, Str. 6

W Tygodniu Więźnia Politycznego

B. więźniowie obozów koncentracyjnych protestują przeciwko próbom agresji niemieckiej

Dnia 5 bieżącego na terenie całego woj. warszawskiego rozpoczął się, zorganizowany przez Warszawski Okręg Zw. B. Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych „Tydzień Więźnia Politycznego”.

Uroczystości „Tygodnia Więźnia Politycznego” zainaugurowane zostały w Warszawie o godz. 9-ej rano uroczystą mszą żałobną, odprawioną na gruzach Pawliaka — w miejscu, uświęconym męczeńską krwią bojowników o wolną i szczerą Polskę.

Po mszy, celebrowanej przez ks. dziekana płk. Warchołowskiego i krótkim przemówieniu wiceprzewodniczącego Zarządu Głównego Zw. B. Więźniów Politycznych Łaskowskiego — zebranie delegacji, wraz z pocztami szafarowymi udały się pochodem ulicami miasta do Teatru

Polakiego na okolicznościową akademię.

Akademię zagal wiceprezesa Okręgu Warszawskiego Zw. B. Więźniów Politycznych Waleczak. Po jednodniowej pracy koło 2000 przemówionych, przemawiał członek Zarządu Głównego Związku B. Więźniów Politycznych prof. Ralowski, który przedstawiając za-

brany wytyczną linię działalności Związku podkreślił iż jedynym z zasadniczych zadań Związku jest przeciwdziałanie wszelkim próbom odrodzenia agresji niemieckiej. Na atępnie w imieniu Związku Uczestników Walki Zbrojnej o Niepodległość i Demokrację przemawiał płk. Broński. Akademię zakończyła bogata część artystyczna.

„Wolni Ludzie”, 15 X 1947 r., s. 1 (2), Biblioteka Narodowa

“The Rubble Sanctified by the Blood of Heroes: The Political Prisoner Week in Warsaw,” *The Free People*, (1947): 1 (2). The National Library

„Rzeczpospolita” 1947, nr 275, s. 6, Biblioteka Narodowa

“The Former Concentration Camp Prisoners Protesting Against the Attempts of German Aggression,” *The Republic*, no. 275 (1947): 6. The National Library

Str. 2 KURIER

Żałobna Msza Św. na ruinach Pawiaka

i uroczysta akademія w Teatrze Polskim

Za inaugurowała Tydzień Bytych Więźniów Politycznych

NA ruinach Pawiaka zgromadziły się uroczaj tłumy mieszkańców Warszawy, by wykonać uroczystą Żałobną Mszę Świętą, odprawioną za spokój dusz poległych więźniów politycznych.

Msza Św. na ołtarzu pod krzyżem ułożonym z kart więźniów, okrytym ciemnym wieńcem drzewi kielichowego odprawy dziekan Wojska Polskiego ks. kapłan płk. Warchałowski. Przy ołtarzu ustawili się poczty szwadronów Związku Wojskowych Politycznych, Zw. Uczestników o Niepodległość i Demokrację i innych organizacji społecznych. Straż honorową objął oficerowie W. P.

Tłumy widzów, przeważnie z szereżkami Zw. b. W. P. w składzie, ustawili się dookoła ołtarza na wzgórzach ruin.

WSTRZASAJĄCE WRAŻENIE

Było coś niezwykle smutnego i tragicznego w tym uroczystym obrzędzie odprawionym w miejscu, gdzie cierpienia i walki polobaterska Warszawa — dziś zamienionym w bezkresne ruiny — jeszcze silnie wyzywają się z pierzi lożnych nutek, ton i uduar kadeże prasyby odżyć tu ostaną posługą swoim najbliższym imierym.

— Sąd wywierłono na ostatnią drogę wielkich Polaków i niezapomnianych patriotów — Niedziałkowskiego i Kasała i tu ślepieli bez różnicy wypania i zasy najłopił synowie Ojczyzny rza krak wypatrzyć wolnej i niepodległej Polski — powiadał kasnodzią.

— Swoje występujące kazanie zakończył ks. Warchałowski podkreśleniem ufniości, że wszyscy, którzy przeszli kszemar okupacji zjednoczą się z wapolnym wysiłku dla jak pażyzbazji odbudowy kraju.

Zebrańi odśpiewali „Bote coł Polkę” i „Rotę”.

PAWIAK — SYMBOLEM

W przemówieniu swym wiceprezes Zarz. Głównego PZWPF dr. Łaskowski podkreślił znaczenie Pawiaka — symbolu męczeństwa Warszawy i podkreślił, że cztery i pół miliona wóbr i sierot po-poległych więźniach politycznych leży na pomoć społeczeństwa. W imieniu członków

Związku złożył mowa przyrzeczenie, że b. więźniów polityczni jak młody pierwi w walce dają pierwsi staną do odbudowy kraju.

Po uroczystości uformował się pochód, który ze szwadronem Wojska Polobkiego i kompanią honorową na czele, przemasł ulicami stolicy do gmachu Teatru Polobkiego.

W szesnole zapelnionej sali odbyła się tu akademія ku czci więźniów politycznych zamordowanych bestialsko przez okupanta w więzieniach i szpach koncentracyjnych.

W czcile oficjalnie, przemawiali członkowie Zarzadu Wojewódzkiego Zw. BWP wiceprez. Walczak i prof. Rajcwa, oraz jako przedstawiciele Zw. Uczestników Walki o Niepodległość i Demokrację płk. Brodzki.

W czcile artystycznej akademii wystąpił znanymi warszawscy artyści. Wczorajsze uroczystości inaugurowały „Tydzień Więźniów Politycznych” zorganizowanego pod protektoratem premiera rzadu R. P. Józefa Czeankowicza. (Mj)

„Kurier Codzienny” 1947,
nr 273, s. 2,
Biblioteka Narodowa

“The Funeral Mass on the
Ruins of Pawiak,” *The Daily
Courier*, no. 273, (1947): 2.
The National Library

W drodze na uroczystości z okazji rozpoczęcia Tygodnia Więźniów Politycznych, październik 1947 r. Fot. Stanisław Dąbrowiecki, Narodowe Archiwum Cyfrowe

On the way to the ceremony of *The Week of the Political Prisoner*, by Stanislaw Dabrowiecki, Oct. 1947.
The National Digital Archives

Warta honorowa podczas uroczystości na gruzach Pawiaka, wrzesień 1947 r. Fot. Baranowski, Narodowe Archiwum Cyfrowe

The guard of honor during a ceremony on the ruins of Pawiak, by Baranowski, Sept. 1947. The National Digital Archives

Symboliczne upamiętnienie,
koniec lat 50. XX w.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The symbolic commemoration,
a late 1950 s.

The Archive Museum of the Prison Pawiak

Obchody 20. rocznicy pierwszego transportu
do KL Lublin, styczeń 1963 r.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

The celebration of the 20th anniversary of the
first transport to the Lublin concentration
camp, Jan. 1963.

The National Digital Archives

O ocalenie
miejsca pamięci

To Save the Place
of Remembrance

A PAWIAK?

Pola Gojawiczyńska

POD CZAS, gdy obmyślano szerokie — międzynarodowe i krajowe — projekty uczczenia wielu miejsc, warszawski Pawiak został zapomniany.

To stare więzienie, tak ściśle podczas okupacji związane z Warszawą, iż żadne warty, druty, kolczaste i ostrzeliwania nie zdołały odgradzić go i przetrwać łączności z miastem, zostało wyróżnione osobliwą niezapamięcią: odgruzowaniem terenu pod nową zabudowę.

Cót to jest, odgruzowanie terenu, jak nie zniszczenie tych niewielu pozostałych znaków i śladów istnienia Pawiaka?

Ale, od pierwszych możliwości, od dnia uwolnienia Warszawy, ludzie przychodzili na to miejsce, przedzierali się przez zwaly gruzów z jakąś niejasną nadzieją, że tu spotkają swoich, uwiecznionych i zagubionych bliskich; lub z okrutną wiedzą, że tu było ostatnie bytowanie ich rodzin na ziemi. Przychodzili licząc dawni więźniowie i wreszcie ta ogromna społeczność, która zachowała pamięć lat kiedy z murów Warszawy był napis: — „Pomścimy Pawiaka” — kiedy Warszawa była wydarzeniami Pawiaka, kiedy Pawiak był wydarzeniami miasta.

Bezbronny i odosobniony stał się jednak znowu ogniwem tej samej walki i stokrotnie spłynął krwią.

ODWIEDZANO to miejsce poprzez wszystkie powojenne lata, aby tu przystanąć na chwilę w milczeniu, westchnąć, wspomnieć, pomyśleć.

Nie były to masowe wędrowki, ale ciche, ciągłe napływy ludzi. Każdy miał swoje rozumne, swoje dąsy, swoje powody, aby tu wrócić i za każdym powrotem — jakże inny, zmienny, rzekłbyś — lotny — zastawał obraz. Ginęły resztki murów, zacieraly się linie zabudowań pawiaczkich, znikały ślady i znaki istnienia Pawiaka. I błądząc po terenie, odwołujący się do chętno podnieśliwali z gruzów wciąż jeszcze składali je w bezpiecznym kącie, porządkowali.

Ta część Muranowa od dawna została objęta zabudową. Nikt jednak nie wątpił, że pamięć Pawiaka zostanie utrwalona.

Tak się jednak wówczas nie stało.

Tyfen nad piwnicami głównego budynku więziennego troskliwie ręce zromadziły wasyłki zebrane znaki Pawiaka. Na lekkim wzniesieniu w oparciu o kratę celi stworzono tymczasowy pomnik — pamiatkę.

To dawni więźniowie z pomocą robotników i znaczący inżyniera-architekta warszawskiego uczcili to miejsce, nim miało ulec zagładzie.

Serbia, oddział kobiecej Pawiaka, znalazła się na trasie NS i nie ma po niej śladu. Na rozrozniku ulicy Dzielnej został niewielki i dla przechodnia prawie niezauważalny fragment więzienia. Wzdłuż tejże ulicy wyrosły nowe bloki mieszkalne, a za ogrodzeniem, na placu po pawiacium pobudowano szkołę i zaprojektowano boisko.

Boisko. Nie będzie już można stanąć na tym miejscu i pomyśleć — powiedzieć: — Niech im ta ziemia polska, ziemia warszawska, którą tak ukochali, lekka będzie.

DZIS, kiedy to pisze, mamy już tę gorzka sprawę poza sobą. Szkoła otrzymała boisko z innej strony budynku szkolnego i nie wątpię, że w rozmowach dawnych więźniów Pawiaka będzie się mówiło „nasza” szkoła. Inne wątpliwe także, że ten najbliższy nasz sąsiad młodzież szkolna, pozna historię Pawiaka i zachowa ją w pamięci serca. Było to bowiem miejsce nie tylko nieopisanych cierpień, zwątpień i śmierci, ale i oporu, hartu, wzrostu człowieka.

Teren który nam pozostał, będzie już wolny od zabudowy. Tu powstanie pomnik poświęcony pamięci tych wszystkich, których tu utraciliśmy. Ten pomnik, to przecież także karta z niedawnych dziejów historii Warszawy.

Proszę kobiety nieistniejącej Serbii, więźniarki i więźniów Pawiaka, o objęcie pieczy nad tym miejscem o jeszcze jedną pracę nad utrwaleniem pamięci Pawiaka.

Proszę społeczeństwo Warszawy rozlane dziś po całym kraju i poza jego granicami o dopomożenie w tym zamierze, w tym skończonym, na miarę naszych środków, dziele.

„Życie Warszawy”, luty 1959, nr 51, s. 3,
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Pola Gojawiczyńska, „What About Pawiak,”
The Life of Warsaw, no. 51 (1959): 3.

The Archive Museum of the Prison Pawiak

Teren Pawiaka wydzielony Już wkrótce porządkowanie placu i rekonstrukcja części murów

Informacja własna

Jak nas poinformowano w ZBoWiD władze Zarz. Warszawskiego tego Związku uzgodniły już z Naczelnym Architektem Stolicy inż. arch. Ciборовskim, iż teren b. więzienia przy ul. Dzielnej zostaje wydzielony z ogólnego planu zabudowy dzielnicy muranowskiej.

Mury tego więzienia, populiarnie zwanego Pawiakien, związane są z historią polskiego ruchu rewolucyjnego i niepodległościowego z okresu przed I wojną światową, lat międzywojennych i okupacji hitlerowskiej. Pawiak został przez Niemców wysadzony w powietrze. O uporządkowanie tego terenu i uczczenie miejsca kaźni i śmierci wielu tysięcy ludzi, od dawna upominała się prasa warszawska.

W Prezydium St. RN zapadła ostatnio decyzja o odgruzowaniu terenu Pawiaka i rekonstrukcji części murów. W katakumbach więzienia zorganizowane zostanie mauzoleum męczennictwa oraz stała wystawa mówiąca o historii Pawiaka. Zachowana częściowo brama więzienna zostanie zrekonstruowana. Władze ZBoWiD noszą

się z zamiarem rozpisania specjalnego konkursu na pomnik, który stanąłby na terenie b. więzienia.

Już w najbliższych dniach rozpoczyna się pierwsze prace porządkowe. Udział w tych pracach w czynie społecznym zgłosiły już dzielnicowe organizacje ZBoWiD i kilka okolicznych zakładów pracy. (in)

„Życie Warszawy”,
26 IX 1961,

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

“The Area of Pawiak Was Separated,” *The Life of Warsaw* (Nov. 26, 1961).

The Archive Museum of the Prison Pawiak

Po wojnie, na terenie byłego getta, w centrum którego znajdował się Pawiak, zaplanowano budowę nowoczesnego osiedla mieszkaniowego. Pod koniec lat 50. XX wieku byli więźniowie Pawiaka rozpoczęli starania o upamiętnienie miejsca męczeństwa i śmierci pokoleń Polaków z lat zaborów i okupacji niemieckiej oraz o ocalenie zachowanych śladów. W lutym 1959 roku w „Życiu Warszawy” ukazał się artykuł Poli Gojawiczyńskiej *A Pawiak?*, w którym pisarka apelowała:

Ta część Muranowa od dawna została objęta zabudową. Nikt jednak nie wątpił, że pamięć Pawiaka zostanie utrwalona. (...) Teren, który nam pozostał, będzie już wolny od zabudowy. Tu powstanie pomnik poświęcony pamięci tych wszystkich, których tu utraciliśmy. Ten pomnik to przecież także karta z niedawnych dziejów historii Warszawy. Proszę kobiety nieistniejącej Serbii, więźniarki i więźniów Pawiaka, o objęcie pieczy nad tym miejscem o jeszcze jedną pracę

After the war, within the former ghetto area — which surrounded Pawiak — Polish authorities planned to build a modern housing complex. In the late 1950s, former Pawiak prisoners began their efforts to commemorate the place of martyrdom and death of the whole generations of Poles — from the Partitions period through the German occupation — and to keep the traces that survived. Pola Gojawiczyńska in the article entitled “What About Pawiak?” made the following appeal:

This part of Muranow has long been destined for house-building. No one doubted, though, that the memory of Pawiak will be immortalized. (...) The terrain that remained will have no housing. A monument will be created to the memory of all lost in this place. After all, this monument is a part of modern Warsaw’s history. I appeal to the women of the no longer existing Serbia, female and male prisoners of Pawiak, to watch over this place, to make another effort to perpetuate

Odgruzowywanie terenu Pawiaka przez byłych więźniów, 26 IX 1961 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Former Pawiak prisoners during the clearing works, Sept. 26, 1961.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

nad utrwaleniem pamięci Pawiaka. Proszę społeczeństwo Warszawy rozsiąść dziś po całym kraju i poza jego granicami o dopomożenie w tym zamiarze, w tym skromnym na miarę naszych środków dziele.

(P. Gojawiczyńska, *A Pawiak?*,
„Życie Warszawy”, nr 51, luty 1959, s. 3)

Apel Gojawiczyńskiej bardzo szybko podchwycili byli więźniowie, kombatanci i społeczeństwo. W tym samym roku rozpoczęto prace porządkowe na terenie dawnego więzienia, który został wydzielony z ogólnego planu zabudowy. Jak podawała ówczesna prasa, podjęto też decyzję o powstaniu muzeum, zachowaniu ocalałych fragmentów murów oraz rozpisaniu konkursu na budowę pomnika, który stanąłby na terenie byłego więzienia.

W Muzeum zachowała się *Księga Pamiątkowa* z wpisami osób odgruzowujących teren Pawiaka. Pierwszy z nich pochodzi z sierpnia 1959 roku od byłych więźniów, którzy włączyli się w rozpoczęte wówczas prace porządkowe, prowadzone w czynie społecznym. W połowie 1960 roku odgruzowywanie terenu powierzono Zarządowi Dróg i Mostów Prezydium Rady Narodowej m.st. Warszawy. Do stycznia 1962 roku zabezpieczono wszelkie pozostałości dawnego Pawiaka: kraty, kotły, futryny okienne, łóżka więzienne i łóżeczko dziecięce z Serbii oraz jedyne zachowane drzwi do celi, a także przedmioty osobiste więźniów oraz cudem ocalałe dokumenty. Relikty zostały złożone w Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie, którego oddziałem miało stać się powstające muzeum.

the memory of Pawiak. I appeal to the society of Warsaw, spread around the whole country and abroad, to help our effort, however, limited our resources might be.

Former prisoners, combat veterans, and society instantly responded to the appeal. In the same year, first maintenance works began within the area around the former prison, which was excluded from the development plan. As the press reported, local authorities decided to create a museum in order to save the surviving wall fragments, as well as to organize a competition for the construction of a monument that would be erected in the vicinity of the former prison.

The Museum preserved a Memorial Tome, signed by those who took part in removing the wreckage from the terrain of Pawiak. First signatures appeared in August 1959, written by the former prisoners, who joined the voluntary clearing works. In the summer of 1960, the task of removing the rubble was assigned to the Department of Roads and Bridges of the National Council Presidium of the capital city of Warsaw. By January 1962, all of the remains of Pawiak had been safely stored: bars, boilers, window frames, prison beds, a crib from Serbia, as well as, the only preserved, cell door, prisoners' personal belongings, and miraculously saved documents. The relics were placed in the Museum of History of the Polish Revolution Movement in Warsaw. The future Museum of Pawiak Prison would soon become its branch.

Odgruzowywanie terenu
Pawiaaka przez byłych więźniów,
26 IX 1961 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Former Pawiak prisoners
during the clearing works,
Sept. 26, 1961.

The Archive of the Museum
of Pawiak Prison

Maciuś Wilkoszewski, syn byłej
więźniarki Pawiaaka Marii Alicji
Tomickiej-Wilkoszewskej,
26 IX 1961 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Macius Wilkoszewski, the son of
Maria Alicja Tomicka-Wilkoszewska,
a former Pawiak prisoner,
Sept. 26, 1961.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Pola Gojawiczyńska na
gruzach Pawiaka, 1962 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Pola Gojawiczyńska on the
ruins of Pawiak, 1962.
The Archive of the Museum
of Pawiak Prison

Płyta upamiętniająca Serbię, lata 70. XX w.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The plaque commemorating Serbia, the 1970s.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Klub byłych
Więźniów

The Society
of Former Prisoners

Zebranie inauguracyjne 21 bm.**Powstaje Klub
b. więźniów politycznych Pawiaka**

NA terenie byłego więzienia przy ul. Pawiej, rozpoczęły się prace rekonstrukcyjne zachowanych w podziemiach cel oraz porządkowe – usunięcia gruzowiska otaczającego Pawiak. Powstanie tu już w przyszłym roku Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, a nad zachowanymi podziemiemi uformowany zostanie kurhan. Na dziedzińcu więzienia ustawiony zostanie 7-metrowy pomnik dłuta Zofii Pociłowskiej.

Będzie to rozstrząsający się ku górze obelisk o podstawie trójkąta. Każda z trzech płaszczyzn monumentu pokryta zostanie płaskorzeźbami związanymi tematycznie z trzema okresami dziejów polskiego ruchu rewolucyjnego: walce z caratem, ruchowi rewolucyjnemu XX-lecia oraz czasom okupacji hitlerowskiej. Ten sam podział tematyczny zachowany będzie przy organizowaniu ekspozycji wystawowych przyszłego muzeum na Pawiaku, które dysponować będzie w podziemiach 900 m kw. powierzchni.

Teren muzeum oddzieli od bloków pobliskiego osiedla mieszkaniowego „ściana” czerwonych kłonów, a na całym obzarze mauzoleum ustawione zostaną pamiątkowe tablice epigraficzne przypominające ważniejsze wydarzenia z dziejów więzienia.

W 23 rocznicę pierwszych masowych rozstrzelaniach na Pawiaku i egzekucji w Palmirach dokąd więźniów wywożono, odbędzie się w sali Domu Rzemiosła przy ul. Młodowej 14, 21 czerwca br. o godz. 18. ogólnie zebranie byłych więźniów Pawiaka inauguracyjne. Działalność organizowanego właśnie przy ZBoWiD „Klubu byłych więźniów politycznych Pawiaka”.

W skład komitetu organizacyjnego, którego przewodniczącym jest H. Borucki – „Czarny”, między innymi weszli m.in. J. Albrecht, dyrektor Muzeum Ruchu Rewolucyjnego J. Balcerzak, sekretarz TPPR mgr T. Książek,

red. H. Korotyński, jedyna pozostała przy życiu uczestniczka zamachu na carskiego gubernatora Warszawy Skąłona – A. Kamińska, prof. UW w. Moszczyńska, inż. St. Zousta, dyr. RSW „Prasa” St. Zawadzka, autor znanej książki o Pawiaku L. Wanat.

Celem nowo powstałego Klubu jest m. in. skupienie w jednej organizacji byłych „pawiaków”, opiekowanie się rodzinami zamordowanych rewolucjonistów itd. Członkami honorowymi Klubu została wszystkie ci, którzy urodzili się w tej katorżdzie. Klub powoła do życia oprócz komisyj organizacyjno-werbunkowej, co miesiąc historyczną (jej zadaniem – opracowanie monografii Pawiaka, zebranie wspomnień wszystkich żyjących jeszcze byłych więźniów politycznych z Pawiaka itd.), Romieję Wystawieniczko-wydmwiczka (organizowanie wystaw, zbieranie pamiątek).

Na inauguracyjne zebranie Klubu 21 bm. przygotowuje się pierwszą wystawę z historii Pawiaka. Będzie tam można m. in. zobaczyć wygrzebane z gruzów więzienia narzędzia, Kraty, narzędzia i sprzęty codziennego użytku, grypsy, wyroby pamiątkowe z chleba, sznurków, rysunki więźniów (m. in. Majl Bererowskiej), fotografie archiwalne.

Wiele pamiątek z Pawiaka znajduje się jeszcze u rodzin byłych więźniów, ich przyjaciół i znajomych. O odstawienie pamiątek tych osób – organizatorzy Klubu. Wszyscy ośmioro rodzicy proszeni są o przesłanie lub zgłoszenie pamiątek pod adresem: 8-34-90, ZBoWiD, Rutkowskiego 15.

„Express Wieczorny”, 4 VI 1963 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

“Former Pawiak Political Prisoners Formed a Society,” *The Evening Express* (Jun. 4, 1963).

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Spotkanie z okazji 60. rocznicy słynnej ucieczki 10 więźniów z Pawiaka, 23 IV 1966 r. Od lewej: Władysław Kołakowski – jeden z jej uczestników, Leon Wanat i Regina Domańska, była więźniarka i ówczesny kierownik placówki.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A gathering on the occasion of the 60th anniversary of the famous escape of 10 prisoners from Pawiak, Apr. 23, 1966. From the left: Władysław Kołakowski - one of the participants, Leon Wanat, and Regina Domanska, a former prisoner and then manager of the facility.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

15 stycznia 1963 roku został powołany Klub byłych Więźniów Politycznych Pawiaka. Na pierwszym zebraniu wybrano Komisję Organizacyjną w składzie: Anna Czuperska-Śliwicka, Jadwiga Jędrzejowska, Helena Biegańska, Jadwiga Kopijowska, Stanisława Kiesłowska, Krystyna Ossowska, Anna Sipowicz-Gościcka, Henryk Borucki, Zygmunt Śliwicki, Zbigniew Tomaszewski oraz po jednym przedstawicielu Zarządu Okręgu ZBoWiD i Komisji Środowiskowej b. Więźniów Hitlerizmu. Komisja wyłoniła pierwszy, tymczasowy Zarząd. Pierwszym przewodniczącym Klubu został Henryk Borucki, a zastępcami – Jadwiga Jędrzejowska i Zygmunt Śliwicki.

21 czerwca 1963 roku, na kolejnym zebraniu Klubu, powołano Radę Upamiętnienia Pawiaka, w której skład wchodził: Janina Balcerzak, Wiktor Borowski, Irena Domańska, Zygmunt Gaudasiński, Janusz Gumkowski, Irena Kononowicz, Albertyna Kamińska, Henryk Korotyński,

On January 15, 1963, former Pawiak prisoners founded a Society of Former Political Prisoners of Pawiak. In the opening assembly, they established an Organisational Commission, consisting of: Anna Czuperska-Sliwicka, Jadwiga Jędrzejowska, Helena Bieganska, Jadwiga Kopijowska, Stanisława Kiesłowska, Krystyna Ossowska, Anna Sipowicz-Goscicka, Henryk Borucki, Zygmunt Sliwicki, and Zbigniew Tomaszewski, as well as one representative of the Regional Board of the Society of Fighters for Freedom and Democracy (ZboWiD), and one of the Social Commission of Former Prisoners of Nazism. The Commission appointed the first, temporary Board of Directors, with Henryk Borucki as the first president, and Jadwiga Jędrzejowska with Zygmunt Sliwicki as deputies.

On June 21, 1963, during the next Society meeting, a Council for Pawiak Remembrance was created, which included: Janina Balcerzak, Wiktor Borowski,

Delegacja byłych więźniów Pawiaka
w Muzeum, maj 1966 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The delegation of former Pawiak prisoners
in the Museum, May 1966.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Delegacja byłych więźniów Pawiaka na
uroczystościach z okazji rocznicy pierwszego
transportu z Pawiaka do KL Lublin,
lata 60. XX w.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The delegation of former Pawiak prisoners
during the anniversary of the first transport
from Pawiak to the concentration camp in
Lublin, the 1960s.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Tadeusz Książek, Felicjan Loth, Bernard Marek, Stefan Matusiak, Wanda Moszczeńska, Krystyna Ossowska, Anna Czuperska-Śliwicka, Zygmunt Śliwicki, Alina Tetmajer, Ludwika Tarłowska, Mieczysław Zawadka, Stanisław Zawadzki, Stanisław Zelent. Na zebraniu Zygmunt Gaudasiński, wiceprezes Zarządu Okręgu Warszawskiego ZBoWiD, jeden z członków Rady, zabrał głos w sprawie przyszłej działalności Klubu:

Konieczne jest wzmożenie wysiłków nad zorganizowaniem Muzeum i odbudową resztek zniszczonego przez hitlerowców Pawiaka, nad powiększeniem dotychczasowego zbioru pamiątek, jak również serdecznym koleżeńskim złączeniem w Klubie wszystkich politycznych więźniów przebywających w różnych okresach na Pawiaku. (...) Tym celom służyć będzie Klub b. Więźniów Politycznych Pawiaka, który zamierzamy na tym zebraniu ukonstytuować.

(Kronika Klubu byłych Więźniów Politycznych Pawiaka, zebranie materiałów, opracowanie oraz „własnoręczne wykonanie Kroniki” Wojciech Kawecki, Muzeum Więzienia Pawiak listopad 1979 – grudzień 1982)

Muzeum od ponad pół wieku pozostaje miejscem spotkań byłych więźniów Pawiaka i niemieckich obozów koncentracyjnych. W 2014 roku nastąpiło przekształcenie Klubu byłych Więźniów Politycznych Pawiaka w Oddział Warszawa, działający w ramach Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych.

Irena Domanska, Zygmunt Gaudasinski, Janusz Gumkowski, Irena Kononowicz, Albertyna Kaminska, Henryk Korotyński, Tadeusz Książek, Felicjan Loth, Bernard Marek, Stefan Matusiak, Wanda Moszczeńska, Krystyna Ossowska, Anna Czuperska-Sliwicka, Zygmunt Sliwicki, Alina Tetmajer, Ludwika Tarłowska, Mieczysław Zawadka, Stanisław Zawadzki, and Stanisław Zelent.

Zygmunt Gaudasinski, Vice President of Warsaw Regional Board of ZBoWiD, one of the Council members, spoke about the activity of the future Society. Below is the excerpt from the *Chronicle of the Club of Former Political Prisoners of Pawiak*; collected, developed, and personally implemented by Wojciech Kawecki (Museum of Pawiak Prison 1979-1982).

It is of utmost importance to raise the effort to establish the museum and rebuild the remains of Pawiak – destroyed by Nazis – to increase the collection of memorabilia, and for the Society to form a cordial union and fellowship of political prisoners, held in Pawiak during various times. (...) These are the purposes of the Society of Former Political Prisoners of Pawiak, which we intend to form during this gathering.

For over half a century, the Museum provided a place for meetings of the former Pawiak and concentration camp prisoners. In 2014, the Society of Former Political Prisoners of Pawiak was transformed into the Warsaw Branch of the Polish Association of Former Political Prisoners of Nazi Prisons and Concentration Camps.

Klub byłych więźniów Pawiaka

Historia i samopomoc

(Informacja własna)

(W) Już dwa lata działa Klub B. Więźniów Politycznych „Pawiaka”. 281 członków tego Klubu przeżywało na Pawiaku w różnych okresach walki o wolność, niepodległość i socjalizm. Są wśród nich rewolucjonści z SDKPiL i PPS, więźniowie z okresu caratu i pierwszy wolny światowy działacz KPP i PPS, lewiczy i innych postępowych ugrupowań z lat międzywojennych. I wreszcie ci ostatni więźniowie Pawiaka – jest ich oczywiście najwięcej – z czasów okupacji hitlerowskiej.

Na odbytym niedawno zebraniu sprawozdawczo-wyborczym Klubu dokonano podsumowania dotychczasowej pracy. A skupiała się ona wokół kilku zagadnień: sekcja organizacyjno-klubowa co miesiąc przygotowywała spotkania towarzyskie z referatami i dyskusją na takie tematy jak historia Pawiaka, literatura wojenna, proces frankfurcki itp.; sekcja samopomocy kierowała członków Klubu na badania lekarskie prowadzone przez komisję zdrowia ZBoWiD i do prawnika, o ile zaistniała potrzeba porad prawnych.

Największą działalność prowadziła sekcja historyczna, utrzymując stały kontakt z Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. Klub pomagał przy urządzaniu nowej ekspozycji w Muzeum Walki i Męczeństwa na Szucho, które z inicjatywy Klubu zostało w ub. r. włączone do Muzeum HPRR „Pawiak”. Najwięcej uwagi przykładał Klub sprawie uporządkowania i upamiętnienia terenu b. Pawiaka i uruchomienia tam Muzeum Pawiaka. O pracach tych pisaliśmy przed kilku latami na łamach „Życia”. Przypominamy tylko, że otwarcie Muzeum i odsłonięcie pomnika na terenie b. Pawiaka przewidywane jest na jesień br. Należy tylko pamiętać, że właśnie Klub pomaga wydatnie w zbieraniu pamiątek więziennych do przyszłej ekspozycji muzealnej.

Również łącznie z Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego Klub rozpoczął prace nad kartożką więźniów i opracowaniem kroniki Pawiaka. Trzeba także wspomnieć o udziale Klubu w przygotowywaniu audycji radiowej dla zagranicy nagrałej na Szucho w marcu br. oraz w seminarium naukowym zorganizowanym przez od-

dział warszawski Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Przy pomocy Centr. Ośrodka Doskonalenia Kadry Kierowniczych i Muzeum HPRR, Klub przygotował wystawę „Pawiak w latach okupacji”, która czynna była przez wiele miesięcy w Warszawie.

Ważne zebranie członków Klubu wybrało swoje nowe władze – przewodniczącym 16-osobowego zarządu został m.in. J. Burskiewicz. Po ożywionej dyskusji polecono nowym władzom Klubu nawiązanie bliższej współpracy ze ZBoWiD i klubami b. więźniów obozów koncentracyjnych, rozwinąć kontakty z Muzeum HPRR, rozszerzyć działalność wśród młodzieży i ożywić pracę opiekuńczo-socjalną. Zwrócono również uwagę na potrzebę współpracy z Obywatelskim Komitetem Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa w Warszawie, celem pełniejszego upamiętnienia miejsc straceń w stolicy. (twc)

„Życie Warszawy”,
1 VII 1965 r.

Archiwum Muzeum
Więzienia Pawiak

“The History and Self-Help,”
The Life of Warsaw
(Jul. 1, 1965).

The Archive of the Museum
of Pawiak Prison

Odznaka Klubu byłych Więźniów
Politycznych Pawiaka

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

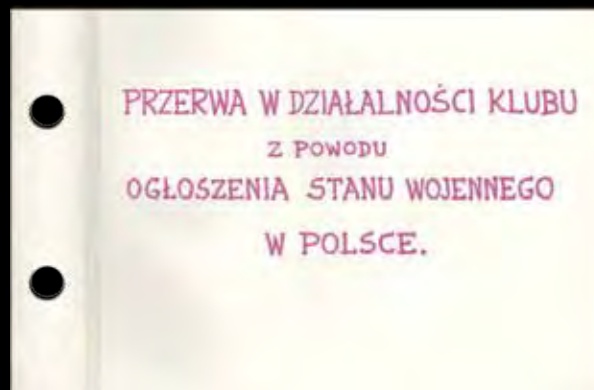
Badge of the Society of Former
Political Prisoners of Pawiak

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Dyplom Złotego Medalu Opiekuna Miejsc Pamięci Narodowej dla Klubu, 7 II 1980 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The Diploma of the Gold Medal of Guardian of National Memory Sites for the Society, Feb.2, 1980.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Wpis w Kronice Klubu byłych Więźniów Politycznych Pawiaka, 1981 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

"A break in the activity of the society due to the announcement of martial law in Poland"
in The Chronicle of the Society of Former Political Prisoners of Pawiak, 1981.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Uroczystości z okazji rocznicy
pierwszego transportu
z Pawiaka do KL Auschwitz,
14 VIII 1986 r.

Fot. W. Rozmysłowicz,
Narodowe Archiwum Cyfrowe

The celebration of the
anniversary of the first transport
from Pawiak to Auschwitz,
by W. Rozmysłowicz,
Aug.14, 1986.

The National Digital Archives

Uroczystości z okazji 35. rocznicy wyzwolenia KL Mauthausen-Gusen, 4 V 1980 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The celebration of the 35th anniversary of the liberation of Mauthausen-Gusen concentration camp, May 4, 1980.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Budowa muzeum

The Construction
of the Museum

Poz. 75

**ZARZĄDZENIE NR 115
MINISTRA KULTURY I SZTUKI**

z dnia 16 września 1963 r.

w sprawie utworzenia Oddziału Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie pod nazwą „Pawiak”.

Na podstawie art. 50 ust. 1 ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. Nr 10, poz. 48) zarządza się, co następuje:

§ 1. Tworzy się oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie pod nazwą „Pawiak” — Oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie, zwany dalej „Oddziałem”.

§ 2. Zadaniem Oddziału jest upamiętnienie terenu dawnego więzienia „Pawiak” oraz gromadzenie, konserwowanie, naukowe opracowywanie i udostępnianie zbiorów związanych z historią polskiego ruchu rewolucyjnego, a w szczególności z dziejami walki i martyrologii więźniów „Pawiaka”.

§ 3. Siedzibą Oddziału jest teren dawnego więzienia „Pawiak” przy ul. Dzielnej w Warszawie.

§ 4. 1. Na czele Oddziału stoi kierownik, podległy dyrektorowi Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie.

2. Kierownika Oddziału powołuje i odwołuje dyrektor Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie za zgodą dyrektora Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki.

§ 5. Dochody i wydatki Oddziału objęte są budżetem Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie.

§ 6. Wykonanie zarządzenia powierza się dyrektorowi Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki oraz dyrektorowi Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie.

§ 7. Zarządzenie wchodzi w życie z dniem podpisania.

MINISTER
T. Gałłański

Zarządzenie nr 115, dotyczące utworzenia Oddziału Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego pod nazwą „Pawiak”, 16 IX 1963 r.

Biblioteka Narodowa

Decree no. 115 on the creation of the Museum of the History of the Polish Revolutionary Movement the name “Pawiak,” Sept. 16, 1963.

The National Library

Rada Upamiętnienia Pawiaka opracowała założenia przyszłego muzeum – zespołu pomnikowego, w skład którego – jak podawała prasa wiosną 1964 roku – miały wejść:

(...) zachowany fragment bramy wjazdowej oraz drzewo od strony ul. Dzielnej, pomieszczenia dwóch oddziałów więziennych w budynku w formie kurhanu, plac spacerowy, pomnik i płyta pamiątkowa o kobiecym oddziale, tzw. „Serbii”. W budynku – kurhanie, o długości 80 m, zrekonstruowany ma być korytarz, w którym rewidowano przyprowadzonych więźniów oraz 4 cele VII oddziału i częściowo – oddział VIII.

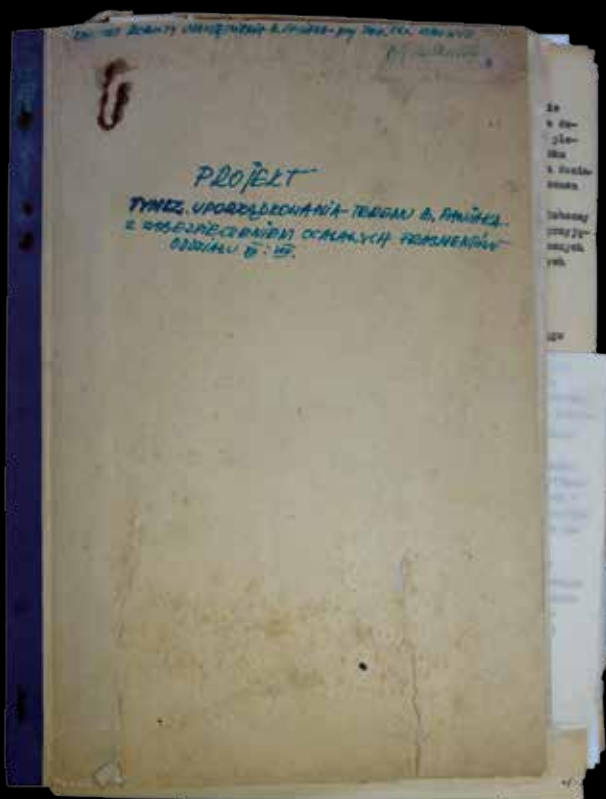
(*Muzeum na Pawiaku. Makieta więzienia, film, pomnik, „Życie Warszawy”, nr 89, 12/13 IV 1964*)

Budynek Muzeum został wzniesiony według projektu inż. arch. Mieczysława Moldawy, pod kierunkiem generalnego projektanta prof. Romualda Gutta,

The Council for Pawiak Remembrance set out the basic principles for the future museum: a monument complex, which, as *The Life of Warsaw* reported in the 1964 article entitled “The Museum of Pawiak: A Mock-up of the Prison, a Film, a Monument”, would encompass:

(...) a remaining fragment of the entry gate and a tree from the side of the Dzielna Street, compartments of two prison wards in the building shaped as a burial mound, a prison yard, a monument and a remembrance table, describing the women’s ward, the so-called *Serbia*. In the mound-shaped building, 80-meter long, a corridor is to be reconstructed, in which searches were conducted upon the arriving prisoners; 4 cells of ward no.7 and partially – ward no.8.

The Museum building was designed by the engineer Mieczysław Moldawa and built on the remaining basement foundations of ward no. 7 and 8 of the

Projekt tymczasowego uporządkowania terenu Pawiaka,
ok. 1962 r.

Zbiory prywatne prof. Mieczysława Moldawy

Draft of a temporary project on clearing the Pawiak area,
A draft 1962.

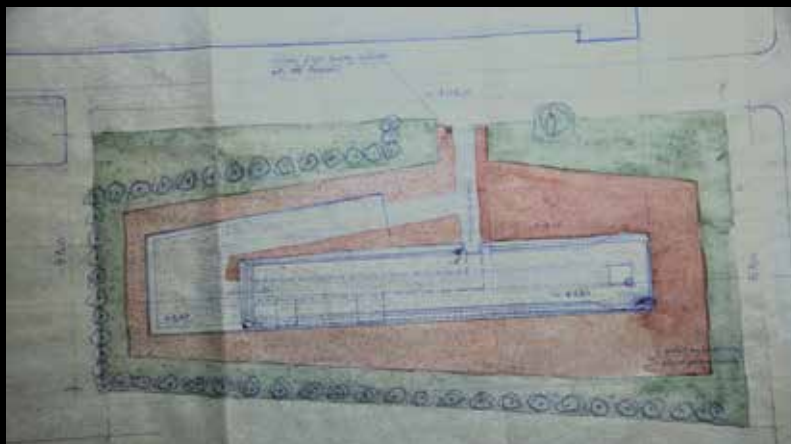
A Private collection of Prof. Mieczyslaw Moldawa

Jeden z projektów upamiętnienia terenu
dawnego Pawiaka, ok. 1962 r.

Zbiory prywatne prof. Mieczysława Moldawy

One of the projects on commemorating
the former prison, approx. 1962.

A Private collection of Prof. Mieczyslaw Moldawa

na ocalałych fundamentach piwnic oddziałów VII i VIII dawnego więzienia. Wejście do przyziemia zaplanowano na miejscu wejścia głównego do Pawiaka. Zachowano ocalałe fragmenty ścian, wykorzystano większość znalezionych w czasie odgruzowywania krat, zawiasów, sztab, zamków i okuć. Na zrekonstruowanym dziedzińcu oznaczono, za pomocą granitowych płyt, punkty szczególne: zejście do kostnicy więziennej, miejsce egzekucji na słupie wagi węglowej oraz obszar hałdy gorącego żużlu i popiołu z pieców centralnego ogrzewania, po której oprawcy kazali czołgać się więźniom. J. Olkiewicz opisywał w jednym z numerów „Architektury” z 1967 roku zrealizowany projekt:

Ścisłe powiązanie rzeźby z architekturą – stworzenie jednolitego wnętrza – w pełni ujawnia opracowanie dziedzińca więziennego na Pawiaku (autorzy: T. Łodziana i S. Słonina). Ta niezwykle plastycznie wyważona realizacja, ascetyczna i surowa w wyrazie, jest typowym przykładem monumentu – przestrzeni architektonicznie zorganizowanej. Płaskie ściany dziedzińca ożywione jedynie prostokątnym reliefem nieregularnie rozmieszczonych tablic-nagrobków, przekazują wyraz skupienia, tragizmu. Z płaskimi ścianami kontrastuje faktura bruku, a akcenty rzeźbiarskie o ekspresyjnej, postrzępiono ostowato formie dobrze uzupełniają atmosferę dawnego miejsca kaźni. Jest to monument niezwykle przez rozłożenie akcentów plastycznych na tak wielkiej przestrzeni, a zarazem zachowanie jej pełnej, rygorystycznej jednolitości. Pawiak to przykład rozwiązania kameralnego, operującego formami o ściszonej ekspresyjności.

(J. Olkiewicz, *Pomnik – przestrzeń architektonicznie zorganizowana*, „Architektura” 1967, nr 10, s. 398; za: I. Grzesiuk-Olszewska, *Polska rzeźba pomnikowa*, Warszawa 1995, s. 254).

former prison, under the direction of the Professor Romuald Gutt, the head designer. The entrance to the basement was designed on the site of the former main doorway to the Pawiak. Museum retained wall fragments; most of the bars, as well as locks, bindings, and hinges, found during the cleaning of the area. In the reconstructed prison yard, architects marked the points of high importance with the granite plates the entrance to the prison morgue, the place of execution on the coal weighing post, and the area with heaps of hot slag and ash from the furnaces of central heating, which the prisoners were forced to crawl on. The completed project was described by J. Olkiewicz in the 1967 article entitled “Monument: Space Architecturally Organized”, published in *The Architecture Magazine* (issue No. 10, p. 398):

A coherent composition of sculpture and architecture – to create a unified interior – is fully present in the design of the prison yard of Pawiak (authors: T. Łodziana and S. Słonina). This remarkably graceful object, ascetic and raw in its expression, is a typical example of a monument – an architecturally organized space. The flat walls of the prison yard are adorned only with a rectangular relief of irregularly placed funeral plates, which transmit the expression of concentration and tragedy. The texture of the brick floor contrasts with flat walls, and sculptural accents with their expressive form, divided into thistle-shaped belts, complete the atmosphere of the former place of torture and death. The uniqueness of the monument was accomplished through the spread of artistic notions upon such a large space while keeping its full, rigorous uniformity. Pawiak is an example of a humble solution, operating with forms of toned-down expression.

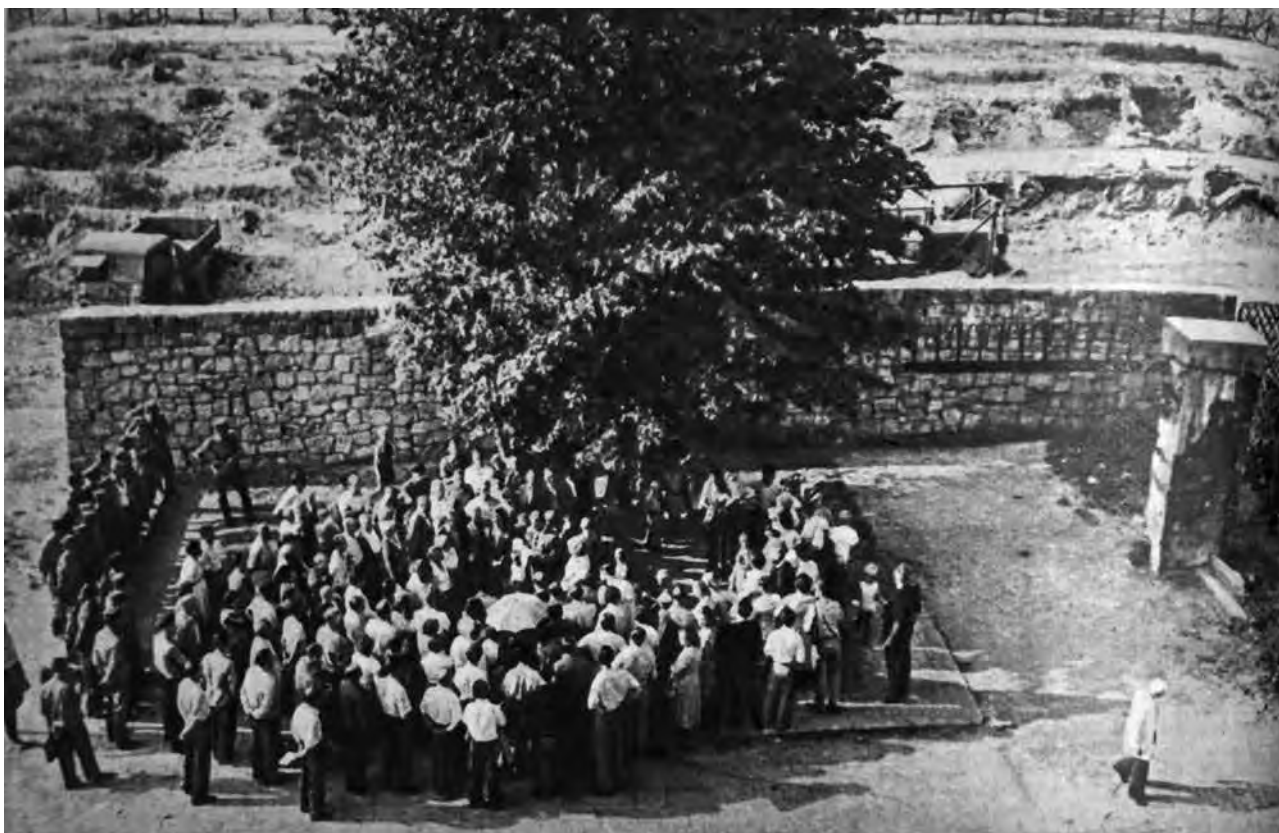

Muzeum Więzienia Pawiak, ok. 1966 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The Museum of Pawiak Prison, approx. 1966.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Prace przy budowie Muzeum Więzienia Pawiak zostały sfinansowane przez Społeczny Fundusz Odnowy Stolicy. W latach 90. XX wieku powrócono do pierwotnej koncepcji płyt memoratywnych, rozmieszczonych finalnie na dziedzińcu od strony ul. Dzielnej.

Teren Pawiaka w czasie prac porządkowo-budowlanych, ok. 1963 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The construction of the Museum of Pawiak Prison was financed by the Social Fund for Reconstruction of the Capital. In the 1990s, the creators returned to the original concept of commemorative plates, which were eventually placed in the yard facing the Dzielna Street.

The area of Pawiak during the clearing of the building, approx. 1963.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Fragment rzeźby autorstwa prof. Tadeusza Łodziana,
umieszczonej w betonowym murze, lata 70. XX w.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

A Fragment of the sculpture by Prof. Tadeusz Lodziana,
placed in a concrete wall, the 1970s.

The Museum of Independence in Warsaw

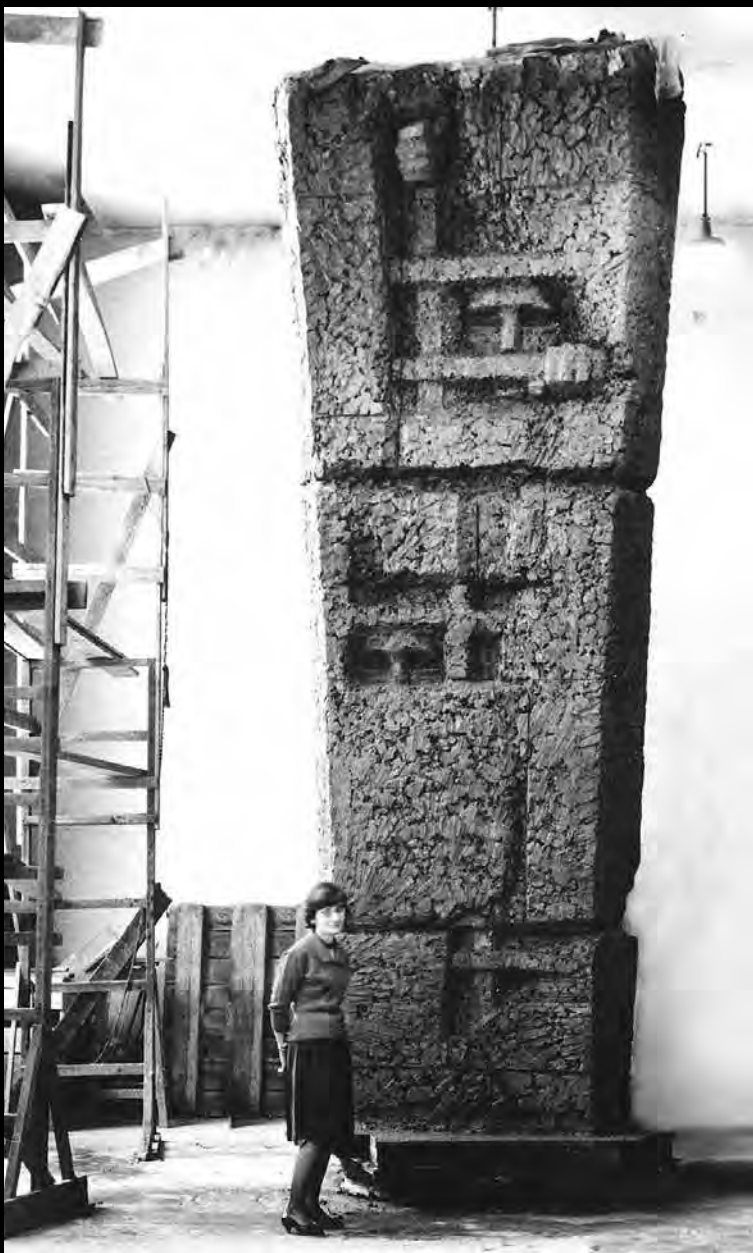

Fragment betonowego muru
z płytami z piaskowca i rzeźbą
od strony szkoły podstawowej.
Autorzy: prof. Tadeusz Łodziana
i prof. Stanisław Słonina,
lata 70. XX w.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

A Fragment of a concrete wall
with the slabs of sandstone,
and sculpture facing the
elementary school, made
by Prof. Tadeusz Lodziana
and Prof. Stanislaw Slonina,
the 1970s.

The Museum of Independence in Warsaw

Rzeźbiarka Zofia Pocilowska w pracowni przy modelu pomnika poświęconego więźniom Pawiaka.

Zbiory prywatne Zofii Pocilowskiej

Sculptor Zofia Pocilowska in the studio with a model of the monument dedicated to the prisoners of Pawiak.

A private collection of Zofia Pocilowska

Pomnik dłuta Zofii Pocilowskiej na dziedzińcu Muzeum, lata 70. XX w.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The monument sculpted by Zofia Pocilowska in the courtyard of the Museum, 1970s.

The Museum of Independence in Warsaw

Pierwsza wystawa
o Pawiaku

The First Exhibition
About Pawiak

Pierwsza wystawa.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

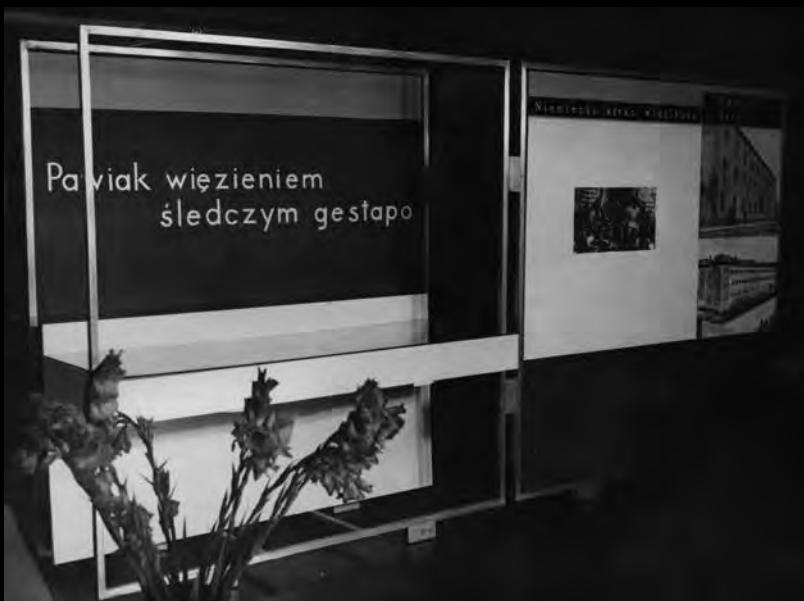
The first exhibition.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Zanim jeszcze doszło do uroczystego otwarcia Muzeum Więzienia Pawiak, to 23 września 1964 roku, otwarto pierwszą wystawę pt. *Pawiak z okresu okupacji 1939–1944*. Na ekspozycji, zorganizowanej w lokalu Centralnego Ośrodka Doskonalenia Kadr Kierowniczych przy ul. Wawelskiej 56 w Warszawie, zaprezentowano wydobyte z ruin więzienia przedmioty, związane z nim dokumenty oraz makietę samego Pawiaka i projekt przyszłego Muzeum. Zachowany z tamtej wystawy model kompleksu więziennego towarzyszy już ponad 50 lat kolejnym pokoleniom zwiedzających.

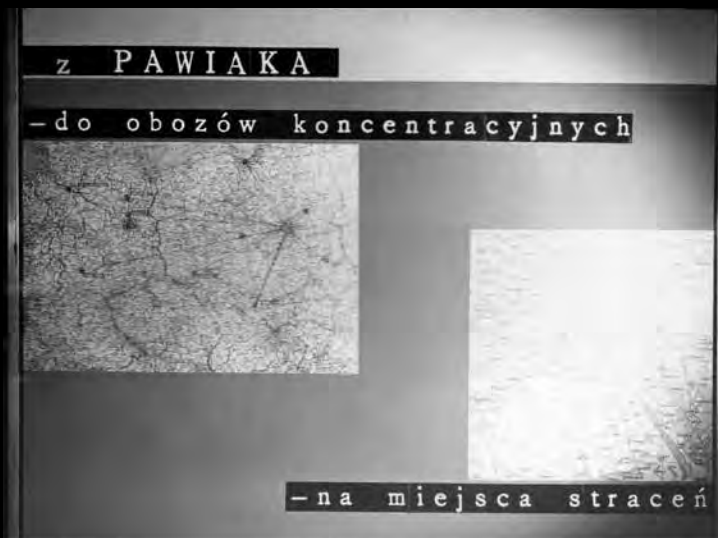
Even before the official opening, on September 23, 1964 Museum opened the first exhibition entitled *Pawiak Prison During the Occupation Period of 1939–1944*. In the exposition, organized at the National Development Centre for Managerial Staff on 56 Wawelska Street in Warsaw, Museum presented items recovered from the ruins, related documents, a miniature model of Pawiak prison itself, and the design of the future Museum. The model of the prison complex, preserved from that exposition, has accompanied the following generations of Museum attendants for over 50 years.

Pierwsza wystawa.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The first exhibition.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Pierwsza wystawa.
Archiwum Muzeum
Więzienia Pawiak

The first exhibition.
The Archive of the Museum
of Pawiak Prison

Uroczyste
otwarcie

The Opening
Ceremony

Apel Więźniów Pawiaka odczytuje były więzień
dr Zygmunt Śliwicki, 28 XI 1965 r.

Fot. Edmund Uchymiak,
Narodowe Archiwum Cyfrowe

An appeal of the Prisoners of Pawiak,
read by Dr. Zygmunt Sliwicki, a former Pawiak
prisoner, by Edmund Uchymiak, Nov. 28, 1965.

The National Digital Archives

Przemówienie Marszałka Polski Mariana
Spychalskiego, 28 XI 1965 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A speech delivered by Marian Spychalski, the Marshal
of Poland, Nov. 28, 1965.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Muzeum Więzienia Pawiak otwarto 28 listopada 1965 roku, jako oddział Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. Wzięli w nim udział liczni goście, wśród nich ówczesny Marszałek Polski Marian Spychalski; tłumnie przybyli byli więźniowie, ich bliscy i mieszkańcy Warszawy. W imieniu byłych więźniów głos zabrał doktor Zygmunt Śliwicki – długoletni lekarz więzienny, który przy akompaniamencie werbli odczytał *Apel więźniów Pawiaka*, napisany specjalnie na okoliczność otwarcia Muzeum:

(...) Ja wiem, że nie przyjdziecie. Nikt nie pozбира popiołów waszych i prochów. Nie powiecie już nic. Ale my Was słyszymy. Wasze słowa niepowiedziane brzmią w naszych sercach. Wasze świadectwo – w Waszych czynach. (...)

Ale ty, murze, wiesz wszystko. I ty zostaniesz i będziesz świadczył tak, jak chcieli Oni, ginący, gdy okaleczonymi na śledztwie palcami ryli na ścianie celi śmierci swoje ostatnie

Museum of Pawiak Prison was first opened on November 28, 1965, as a branch of the Museum of History of the Polish Revolution Movement. We invited numerous guests, including the Marshall of Poland, Marian Spychalski. The opening was also attended by a great number of the former prisoners, their relatives, and Warsaw citizens. Zygmunt Sliwicki, who served as a doctor for many years in Pawiak, spoke on behalf of the former prisoners and read out to the sound of drums *The Appeal of the Prisoners of Pawiak* – written specifically for the occasion by Col. A. Zaluski.

(...) I know that you won't come. No one will collect your ashes. You will never speak again. Yet we can all hear you. Your unspoken words resonate in our hearts. Your testimony – in your actions. (...)

Yet you, the prison wall, know of everything. And you shall remain and testify such as they wanted – dying, when

„Stolica”, 1965 r.
The Capital (1965).

Marszałek Polski Marian Spychalski, 28 XI 1965 r.
Fot. Edmund Uchymiak,
Narodowe Archiwum Cyfrowe

Marian Spychalski, the Marshal of Poland,
by Edmund Uchymiak, Nov. 28, 1965.
The National Digital Archives

słowa. Tak, jak chciały Ich Matki, Ich Dzieci, przez lata na kucie tego muru wypisując Wasze nazwiska, słowa pamięci o Waszym życiu i śmierci. Mur ślepy widział to wszystko. Mur głuchy słyszał to wszystko. Niech mówi, niech świadczy, niech przypomina:

- że nie ma murów nieludzkich, w których człowiek nie potrafiłby pozostać człowiekiem
- że nie ma murów przez człowieka wzniesionych, których by człowiek nie potrafił rozwalić
- że uczyniliśmy wszystko, by człowiek za swoją ludzką godność nie musiał płacić już nigdy najwyższej ceny.

(Plk A. Załuski, *Apel więźniów Pawiaka*, odczytany przez Zygmunta Śliwickiego, byłego więźnia Pawiaka podczas otwarcia Muzeum Więzienia Pawiak w dn. 28 listopada 1965 r.)

Uroczyste otwarcie muzeum.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The opening ceremony.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

with the fingers, mauled during interrogations, they carved their final words on the walls of their death cell. Just as their *mothers* and their *children* wanted, for years of writing your names on the remains of the wall; words of the memory of your life and death. The blind wall saw everything. The deaf wall heard everything. Let it speak, let it testify, let it remind:

- that there are no walls inhumane, inside of which a human could not remain humane;
- that there are no walls raised by a human, that a human would not be able to crush;
- that we did everything we could, so a human would never again have to pay the highest price for his human dignity.

Przemówienie tow. M. Spychalskiego na otwarciu Muzeum „Pawiaka”

Towarzysze i obywatele!

I Wy — byli więźniowie Pawlaka!

W stolicy naszego kraju odbudowanej z ruin i gruzów, w mieście kwitującym i tętniącym pełnią życia — na miejscu, gdzie bezlitośnie i okrutnie życie ludzkie niszczone — jest pomnik o szczególnym charakterze.

Tak jak Warszawa zapisała się na kartach naszej historii, jako symbol niezłomnej walki narodu polskiego o niepodległość i wyzwolenie społeczne — tak miejsce, na którym stoimy, więzienie zwane Pawlakiem, symbolizuje bezgraniczne poświęcenie dla tej sprawy ze strony tych, co w jej imię wykazali najwyższe bohaterstwo, złożyli największe ofiary i najcięższe znieśli katusze.

W ogromnym szeregu idącym w historycznym ciągu tysięcy i tysięcy najlepszych cór i synów naszego społeczeństwa przechodzili przez to miejsce walki i cierpienia:

— I ci z Powstania Styczniowego;

— I ci, co sprawę narodowego wyzwolenia ze społeczną rewolucją związali i na arenę dziejów naszego narodu, jako jedni z pierwszych w Europie, klasę robotniczą i masy ludowe wprowadzili;

I ci, którzy w czasach reakcji

w Polsce kapitalistycznej do rozwoju kraju, trwałości jego niepodległości i wolności poprzez walkę w ruchu komunistycznym dążyli;

— I ci, którzy w pierwszych szeregach walki zbrojnej z najeźdźcą hitlerowskim w imię jedynie słusznego patriotycznego programu Polskiej Partii Robotniczej ku wyzwoleniu Polski oraz jej postępowemu rozwojowi kroczyli i sprawę zjednoczenia w tej walce wszystkich sił narzędo narodu i innych narodów aż do ostatniego tchu realizowali;

— I ci, którzy bez względu na przynależność organizacyjną do wspólnego największego wkładu krwi naszego narodu w rozgromienie wroga ludzkości i do zwycięstwa naszej ojczyzny, i jej rozkwitu się przyczynili.

Niechaj popłynie stąd — z miejsca poświęconego krwią dziesiątek tysięcy ofiar zrodzonego przez ustrój pogardy dla człowieka barbarzyństwa — głos ostrzeżenia na całą Europę, na cały świat:

Burzylice pokoju, imperialistyczni agresorzy żyją i działają! Już czynią spustoszenie w Wietnamie!

Bońscy niedobitkowie hitleryzmu i jego epigonów nawołują do odwetu! W zbrukane krwią ręce dostają broń masowej zagłady! Znowu szykują zamach na bezpieczeństwo Europy i świata!

Wzywamy was wszystkich, którzyście zbrodnie wojenne po-

tępli i karali, łączcie się w imię walki z burzycielami pokoju i odwetowcami, z wyścigiem zbrojeń i rozprzestrzenianiem broń nuklearnej! I w obecnych zmaganiach z ciemnymi siłami imperializmu i militarystyki — o pokój i współistnienie, o dalszy postępowy rozwój historii ludzkości — zwyciężymy!

Tutaj, na Pawlaku, dziś nie więzienie, lecz pomnik walki naszego narodu, składając hołd pamięci wszystkich, którzy walczyli, ginęli i cierpieli, by nie powtórzyli się nigdy zbrodnie ludobójstwa, stwierdzamy uroczyste, że tak jak bez restrykcji oddana sprawie mas pracujących, sprawie naszego narodu partia, czynimy i czynić będziemy nadal wszystko razem z innymi siłami pokoju, postępu i socjalizmu, razem z główną siłą socjalistycznego systemu — Związkiem Radzieckim, aby wypełnić testament tych co przeszli przez to miejsce, ażeby sprawa o którą walczyli zwyciężyła ostatecznie w imię naszego i ogólnoludzkiego dobra.

Niechaj ta relikwia narodowej i społecznej walki stale służy krzątaniu postawy coraz nowych pokoleń Polaków, niech uczy dziś — w wolnej, budującej socjalizm Polsce — nie tylko jak należy o nią walczyć, umierać i cierpieć dla niej, ale jak dla niej być jej sprawy rozumnie bronić i z największym oddaniem i umiejętnością dla jej i ludzkiego rozwoju pracować.

Pierwsza
wystawa stała

The First Permanent
Exhibition

Pawiak - Muzeum Męczeństwa Byli więźniowie — konsultantami przyszłej ekspozycji przy ul. Dzielnej

(Informacja własna).

(W) Uporządkowany już i zagospodarowany teren byłego więzienia politycznego przy ul. Dzielnej w Warszawie, znanego powszechnie Pawiaka, do- czekał się przekazania przez budowlanych przyszłym gospodarzom — Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego. W podziemiach zrekonstruowanych oddziałów więziennych, VII i VIII — jedynej ocalałej części

budynku — mieścić się będzie Muzeum Pawiaka.

W czasie urządzania ekspozycji, na miejscu przed oficjalnym otwarciem Muzeum i odsianieniem pomnika, odbyło się tam spotkanie, na które przybyli byli więźniowie i rodziny po zamordowanych i członkowie Klubu b. Więźniów Politycznych Pawiaka. Zaproszono ich jako najlepszych konsultantów proponowanej ekspozycji muzealnej, jako współgospodarzy Muzeum.

Po wizytacji Pawiaka członkowie Klubu zaproszeni zostali do sąsiedniej szkoły podstawowej nr 210 noszącej dziś imię Bohaterów Pawiaka. Tam przewodniczący Klubu min. J. Burakiewicz przedstawił zebranym kierownika przyszłego Muzeum — Reginę Domańską oraz autorkę pomnika, artystkę Zofię Kann-Pocilowską. Regina Domańska omówiła następnie proponowaną ekspozycję, która obejmie 80 lat historii Pawiaka, jako więzienia politycznego.

Muzeum podzielone zostało na trzy okresy: pierwszy — obejmujący 55 lat, drugi — lata międzywojenne i wreszcie trzeci — najtragiczniejszy — pięć lat okupacji hitlerowskiej. Temu ostatniemu, choć obejmuje najkrótszy okres czasu, poświęcono w przyszłej ekspozycji największe miejsca, bo przeszło 60 proc. powierzchni wystawowej.

„Życie Warszawy”,
28 XI 1965 r., nr 258

Fragmenty pierwszej wystawy
stałej, lata 60. XX w.

Muzeum Niepodległości
w Warszawie

The Life of Warsaw,
no. 258. (Nov. 28, 1965)

Fragments of the first permanent
exhibition, the 1960s.

The Museum of Independence
in Warsaw

Jedynie ocalone drzwi do celi,
wydobyte z ruin więzienia, stan z lat
60. XX w.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

The only preserved cell door, extracted
from the ruins of the prison, the 1960s.

The Museum of Independence in Warsaw

Wraz z otwarciem Muzeum, jesienią 1965 roku, zaprezentowano w jego wnętrzach pierwszą stałą wystawę, która funkcjonowała aż do 1991 roku. Autorkami scenariusza były: Anna Dymek, Alina Garbara, Bożena Krzywobłocka, Maria Rutkiewicz i Helena Wiórkiewicz, projekt plastyczny przygotowała Barbara Cybulska. W największej sali powstała wówczas ekspozycja ukazująca dzieje Pawiaka w trzech okresach historycznych: carskim, międzywojennym i okupacji niemieckiej.

W odtworzonych wnętrzach dawnego VII oddziału: korytarza wraz z pięcioma celami, które zrekonstruowano na podstawie zachowanej dokumentacji, rysunków i relacji byłych więźniów, wyeksponowano oryginalne części wyposażenia. Jedną z sal przystosowano do odtwarzania z taśmy magnetofonowej treści grypsów w pięciu wersjach językowych: polskiej, angielskiej, rosyjskiej, niemieckiej i francuskiej. W latach 1965–1988 funkcjonowała też sala kinowa, gdzie odtwarzano filmy dokumentalne, poświęcone okresowi II wojny światowej.

Along with the grand opening in the autumn of 1965, Museum opened its first permanent exhibition and had been displaying it until 1991. The exhibition narrative was written by Anna Dymek, Alina Garbara, Bożena Krzywobłocka, Maria Rutkiewicz, and Helena Wiórkiewicz; a graphic design was prepared by Barbara Cybulska. In the largest hall of the exhibition, the authors included the history of Pawiak through the tsarist, the interwar, and the German occupation period.

In the reconstructed interiors of the former ward no.7 – corridor with five cells, which reconstruction based on the recovered documents, drawings, and testimonies of the former prisoners – Museum exhibited the original parts of equipment. One of the halls was adjusted for playing secret messages in five languages – Polish, English, Russian, German, and French, recorded on a cassette tape. From 1965 to 1988, Museum displayed documentaries about the Second World War in a cinema hall.

Łóżeczko dziecięce z Serbii
wydobyte z gruzów,
stan z lat 60. XX w.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

A crib from Serbia, extracted
from the rubble, the 1960s.
The Museum of Independence
in Warsaw

Oryginalne fragmenty
wyposażenia więzienia
umieszczone na wystawie,
lata 60. XX w.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The original exhibited pieces of
equipment, the 1960s.
The Museum of Independence
in Warsaw

Muzeum Więzienia Pawiak, 1978 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The Museum of Pawiak Prison, 1978.
The Museum of Independence in Warsaw

Druga
wystawa stała

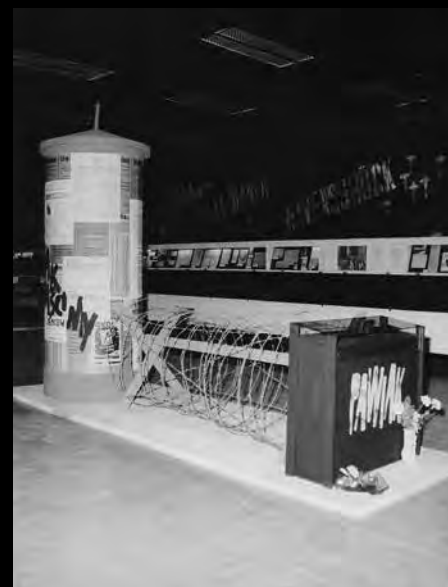
The Second
Permanent Exhibition

Fragmety drugiej wystawy stałej, lata 90. XX w.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Fragments of the second permanent exhibition,
the 1990s.
The Museum of Independence in Warsaw

Drugą stałą wystawę otwarto 19 kwietnia 1991 roku. Scenariusz opracowała Barbara Izdebska, a projekt plastyczny Tadeusz Bochen. Ekspozycja ta poświęcona była latom niemieckiej okupacji 1939–1944 i prezentowała głównie pamiątki zgromadzone wcześniej w Muzeum. Ciekawym rozwiązaniem plastycznym było pokazanie w dużej sali odtworzonych zasieków ulicznych z drutu kolczastego oraz słupów ogłoszeniowych oklejonych zarówno niemieckimi obwieszczeniami, jak i afiszami towarzyszącymi codziennemu życiu. Nastrój okupacji pogłębiały nagrania odtwarzające odgłosy Warszawy z lat wojny.

The second permanent exhibition was opened on April 19, 1991. The narrative was written by Barbara Izdebska and a graphic project designed by Tadeusz Bochen. The exhibition illustrated the years of German occupation and presented mainly the memorabilia gathered earlier at the Museum. An interesting concept of the graphic was to depict in a large hall a reconstructed, barbed wire street blocks and advertising poles, plastered with both German announcements and posters of everyday life. The atmosphere of occupation was strengthened by the recordings of reconstructed sounds of Warsaw during the war years.

Fragmenty drugiej wystawy stałej, 2000 r.
Fot. Żaneta Govenlock

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Fragments of the second permanent exhibition,
by Żaneta Govenlock, 2000.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Fragmety drugiej wystawy stałej, 2000 r.

Fot. Żaneta Govenlock

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Fragments of the second permanent exhibition, by Zaneta Govenlock, 2000.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Trzecia
wystawa stała

The Third
Permanent Exhibition

Trzecia wystawa stała, 2013 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości
w Warszawie

The third permanent
exhibition,
by Tadeusz Stani,
2013.

The Museum
of Independence in Warsaw

Trzecią wystawę stałą, prezentowaną również dziś, otwarto 26 czerwca 2001 roku. Autorami scenariusza są: Magdalena Woltanowska, dr hab. Andrzej Krzysztof Kunert i Joanna Gierczyńska. Projekt plastyczny opracowały: Violetta Damięcka i Żaneta Govenlock.

Obecna wystawa dzieli się na 7 sekwencji: *Pawiak 1835–1939; Pawiak 1939–1944; Korytarz więzienny i cele; Sala reliktyw i grypsów; Pawiacki dzień 1939–1944; Historia Pawiackiego Drzewa; Zapamiętajmy Ich Twarze.*

Pawiak 1835–1939

Wystawa usytuowana na wprost wejścia do Muzeum poświęcona została najstarszym dziejom Pawiaka, obejmującym lata 1835–1939. Pośrodku wyeksponowano makietę, która została wcześniej poddana pracom renowacyjnym. Model więzienia w skali 1:100 przedstawia budynki więzienne wraz z zabudowaniami

The Museum opened the third, available up to this day, permanent exhibition on June 26, 2011. The narrative was written by Magdalena Woltanowska, Professor Andrzej Krzysztof Kunert, and Joanna Gierczynska. The graphic project was designed by Violetta Damięcka and Zaneta Govenlock.

The current exhibition is divided into seven sequential sections: *Pawiak 1835–1939, Pawiak 1939–1944, The Prison Corridor with Cells, The Hall of Relics and Secret Messages, A Day in Pawiak 1939–1944, History of the Pawiak Tree, Let Us Remember Their Faces.*

Pawiak 1835–1939

This exhibition, facing the entrance to the Museum, is devoted to the oldest history of Pawiak, covering the period of 1835–1939. In the middle of it, we exposed a mock-up of the former prison, which has previously been renovated. The Model of Pawiak in the scale of

Trzecia wystawa stała, 2013 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The third permanent exhibition,
by Tadeusz Stani, 2013.
The Museum of Independence in Warsaw

towarzyszycami, spełniającymi różne funkcje jak: magazyny, warsztaty więzienne, kuchnia, depozyty, łaźnia, kotłownia, „biała” i „czarna” pralnia. Wokół makiety wyeksponowano zdjęcia przedstawiające widoki najbliższych ulic Warszawy sprzed I wojny światowej i z okresu międzywojennego, a także symboliczny zestaw fotografii i dokumentów pokazujących w dużym skrócie dzieje obiektu w zmieniających się warunkach historycznych do 1939 roku.

Przy makięcie zwiedzający mogą posłuchać historii Pawiaka w języku polskim, angielskim i niemieckim.

Pawiak 1939–1944

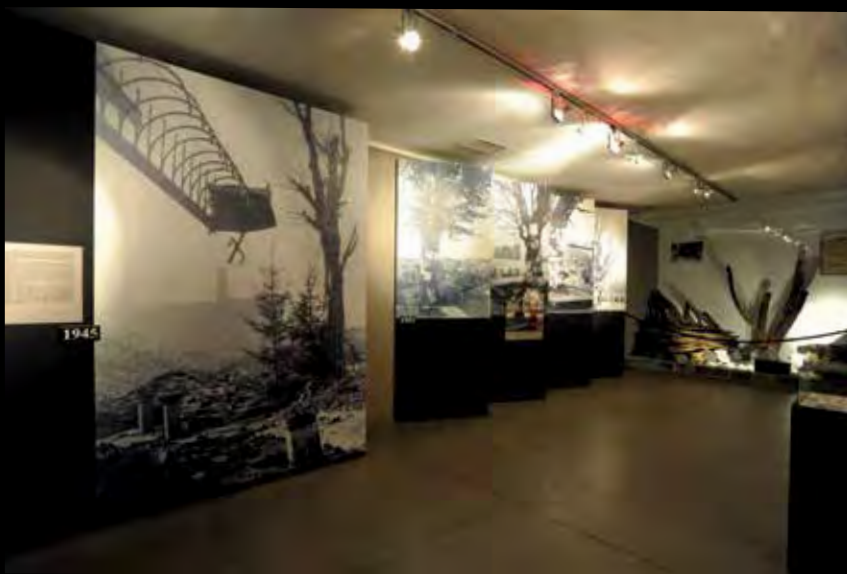
Jest to integralna część ekspozycji usytuowana w dużej sali po lewej stronie od wejścia do budynku, która została poświęcona okresowi II wojny światowej. Z jednej strony ukazuje niemiecki system okupacyjny w Polsce, w Warszawie i na samym Pawiaku oraz funkcjonowanie aparatu represji; z drugiej strony obrazuje fenomen Polskiego Państwa Podziemnego, jego organizację i zasięg, różne formy walki społeczeństwa polskiego, m.in. akcje likwidacyjne na oprawcach z Pawiaka czy też działalność wewnętrznej siatki konspiracyjnej utrzymującej stałą łączność między więźniami a wolnością. Historia okupacyjna została opowiedziana przy pomocy ikonografii, prasy i wydawnictw konspiracyjnych, dokumentów, plakatów, obwieszczeń, map, szkiców, a także drobnych przedmiotów, wierszy i rysunków wykonanych w więzieniu. Ważną rolę odgrywa stanowisko multimedialne z prezentacją, w której znajduje się mapa straceń ludności Warszawy i okolic w latach 1939–1944, podzielona na poszczególne okresy

1:100 depicts the prison buildings together with the other premises of different functions: warehouses, prison workshops, a kitchen, deposits, a bathhouse, a boiler room, a *white* and *black* laundry. Around the mock-up, we presented pictures of the nearest streets of Warsaw before WWI, from the interwar period, as well as a symbolic set of photographs and documents, depicting briefly the oldest history of Pawiak until 1939.

While examining the mock-up visitors can also listen to the history of Pawiak in Polish, English, and German language.

Pawiak 1939–1944

It is an integral part of the exhibition, situated in a large hall on the left side of the entrance to the building, which was dedicated to the period of World War II. On the one hand, it shows the German occupation system in Poland, Warsaw, and Pawiak itself, as well as the functioning of the apparatus of repression. On the other hand, it illustrates the phenomenon of the Polish Underground State; its organization and coverage, various forms of struggle of the Polish people; including the elimination of the torturers from Pawiak, the activities of the internal resistance movement, and the constant contact between prisoners and freedom. The history of occupation has been depicted with the help of iconography, press, and underground publications, documents, posters, announcements, maps, and sketches, as well as small objects, poems, and drawings made in prison. A multimedia stand with the historical presentation constitutes a vital part of the exhibition. It includes a map of execution of the population of Warsaw and the sur-

Trzecia wystawa stała, 2013 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The third permanent exhibition,
by Tadeusz Stani, 2013.
The Museum of Independence in Warsaw

historyczne oraz droga z Pawiaka na Szucha, którą wożono więźniów na przesłuchania.

Korytarz więzienny i cele

Ważną część ekspozycji stanowi także zrekonstruowany w 1965 roku niemal w całości korytarz więzienny byłego oddziału VII, według zachowanych w Archiwum Akt Dawnych planów Henryka Marconiego, oraz 5 cel, w tym kwarantanny i celi śmierci. Wnętrza cel zostały wyposażone według rysunków, opisów i relacji więźniów Pawiaka z okresu carskiego, międzywojennego i okupacji niemieckiej. Na oddziale tym przebywali więźniowie w okresie kwarantanny, która trwała 2 tygodnie i był to, obok oddziału VIII, najtrudniejszy oddział Pawiaka „z mrocznymi, brudnymi i zapluskwionymi celami”.

Tuż za celą śmierci znajdują się jedyne oryginalne drzwi do celi odnalezione w gruzach; posłużyły one za wzór do rekonstrukcji pozostałych drzwi. Na ich wewnętrznej stronie, znajdują się zachowane napisy więźniów Pawiaka, które cudem przetrwały wysadzenie więzienia. Oryginalna jest większość okuć, zawiasów, sztab i zamków. Autentyczne są także kraty w środkowej części korytarza, które znajdowały się w tym samym miejscu, gdy odgruzowywano więzienie.

Sala reliktyw, grypsów i wystaw czasowych

W tej części wystawy od samego początku istnienia muzeum prezentowane są wszystkie wydobyte z gruzów większe elementy wyposażenia więzienia, które nie zostały wykorzystane przy odbudowie. Są

rounding area in 1939–1944, divided into various historical periods, and the route of the prisoners – transported for an interrogation – from Pawiak to the Szuch Avenue.

The Prison Corridor and Cells

The corridor of the former prison unit no. 7, almost entirely reconstructed in 1965, is an essential part of the exhibition. It was reconstructed together five cells – the quarantine and death cell – on the basis of Henryk Marconi’s design, preserved in the Archives of Historical Records. The interior of cells have been equipped according to the drawings, descriptions, and testimonies of the Pawiak prisoners from the tsarist period, the interwar years, and the German occupation. Prisoners occupying this department remained there during the quarantine period, which lasted around two weeks. Ward no. 7 was, next to the ward no. 8, the most difficult department of Pawiak “with dark, dirty, and bug-ridden cells.”

Just behind the death cell, is the only original cell door found in the ruins, which served as a model for reconstruction of the other door. On its inner side, authentically preserved inscriptions, written by the prisoners of Pawiak, miraculously survived the bombing. Most of the hardware, hinges, bars, and locks are original as well. Authentic are also the bars in the arcuate openings of the central part of the corridor, which were located in the exact same place during the clear of rubble.

The Hall of Relics, Secret Messages, and Temporary Exhibitions

From the very beginning, in this part of the exhibition, Museum has presented all of the larger pieces of

Trzecia wystawa stała, 2013 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The third permanent exhibition,
by Tadeusz Stani, 2013.
The Museum of Independence in Warsaw

to m.in. fragmenty krat, pogięte metalowe drzwi do karceru, łóżeczko dziecięce z Serbii, łóżko podwieszane z celi oraz aluminiowe miski do mycia. W tej sali od ponad 50 lat odbywają się seanse grypsów, wcześniej odtwarzane z taśmy magnetofonowej, obecnie – z komputera, w pięciu językach: polskim, angielskim, niemieckim, rosyjskim i francuskim. Nagrania grypsów cieszą się nadal nieustannie zainteresowaniem ze strony zwiedzających i są bezcennym świadectwem tamtego czasu.

W ostatnich latach, ze względu na bardzo małą powierzchnię wystawienniczą, powróciliśmy do organizowania i prezentowania w tym miejscu wystaw czasowych.

Pawiacki dzień 1939–1944

Wystawa została otwarta 24 września 2001 roku. Dokumentuje codzienne życie więźniów: apele, transporty, sprawy higieny, sprzątanie cel, posiłki, przesłuchania, spacer, a także niedziele i święta oraz życie religijne. Przebieg więziennego dnia został odtworzony godzina po godzinie, na podstawie wspomnień wieloletnich więźniów Pawiaka bardzo mocno zaangażowanych w działalność wewnętrznej siatki konspiracyjnej: Leona Wanata – pisarza w kancelarii więziennej oraz Anny Czuperskiej – lekarki stojącej na czele szpitala kobiecego na Serbii. Skorzystano także z: zachowanych rysunków, wierszy, grypsów i najprzeróżniejszych drobnych przedmiotów wykonanych przez więźniów.

the prison equipment extracted from the rubble, which was not used in the reconstruction. These included fragments of bars, bent metal door to the solitary confinement, crib from *Serbia*, a suspended bed from the cell, and aluminum bowls for washing. In this room, for over 50 years, we have been presenting the recordings of secret messages, previously played from a tape recorder, currently from the computer files. The recordings are available in five languages: Polish, English, German, Russian, and French. The narratives of secret messages are still interesting for the visitors and constitute an invaluable testimony to that time.

In the recent years, due to the very small exhibition surface, we have returned to organizing and presenting temporary exhibitions here.

A Day in Pawiak 1939–1944

The exhibition was opened on September 24, 2001. It documents the daily life of prisoners: the appeals, transports, matters of hygiene, cleaning of the cells, meals, interrogations, walks, as well as Sundays, holidays, and religious life. The course of the prison day has been depicted hour after hour, basing on the memories of long-term prisoners of Pawiak, who were very much engaged in the internal conspiratorial movement, f. ex. Leon Wanat – a writer of the prison office and Anna Czuperska – a leading doctor at the women's hospital in Serbia. *A day in Pawiak has been also recreated* the preserved drawings, poems, secret letters, and all sorts of small objects made by prisoners.

Historia Pawiackiego Drzewa

Wystawa stanowi odrębną część i usytuowana została w dawnej sali kinowej. Opowiada historię Drzewa Pawiackiego – wiązu limaka, niemego świadka niemieckich zbrodni, który jako jedyny, obok fragmentu bramy wjazdowej przetrwał wysadzenie przez Niemców Pawiaka 21 sierpnia 1944 roku, a po wojnie stał się pierwszym pomnikiem ku czci więzionych i pomordowanych. Oprócz archiwalnych zdjęć pokazujących drzewo obwieszane tabliczkami w latach powojennych, szczególną uwagę zwracają oryginalne fragmenty konarów drzewa, które zostały zinwentaryzowane, zakonserwowane i wyeksponowane w specjalnie zaprojektowanej gablocie wraz z kilkoma zabytkowymi tabliczkami, które nigdy nie upamiętniały poszczególnych więźniów. Drzewo obumarło w połowie lat 80. XX wieku. Na początku lat 90. zostało przycięte i zaimpregnowane. W takim stanie przetrwało do listopada 2004 roku, kiedy to zapadła decyzja o wykonaniu kopii z brązu. Pomnik odsłonięto 8 czerwca 2005 roku.

Zapamiętajmy Ich Twarze

Najnowszą częścią wystawy stałej, którą udostępniłmy publiczności 26 września 2008 roku jest ekspozycja biograficzna pt. „Zapamiętajmy Ich Twarze”. Ma na celu przybliżenie historii więzienia Pawiak w latach 1939–1944 poprzez ukazanie indywidualnych losów osób zamordowanych w więzieniu, w areszcie na Szucha, w egzekucjach lub obozach. Pomysł zorganizowania tej wystawy zrodził się z potrzeby upamiętnienia, których krewni wciąż licznie przychodzą do Muzeum w poszukiwaniu wszelkich śladów,

The History of the Pawiak Tree

The history of the Pawiak Tree composes a separate part of the exhibition. Originally, it was located in a former movie theatre. It tells a story of the Pawiak Tree – an elm, which, as a silent witness to the German crimes, together with the fragment of a gate, survived the German bombing on August 21, 1944. After the war, it became the first monument honoring the imprisoned and murdered. In addition to the archival photographs of a tree, covered with metal plates during the various post-war years, especially worth noticing are the original fragments of the tree limbs that have been catalogued, preserved, and exhibited in a specially designed display case, along with a few historic plates that once commemorated individual prisoners. The tree died out in the mid-1980s. In the early 1990s it has been trimmed and impregnated. In this state it lasted until November 2004, when the Museum decided to execute a bronze copy of the original tree. The monument was unveiled on June 8, 2005.

Let Us Remember Their Faces

The latest part of the permanent exhibition has been opened to the public on September 26, 2008. It is a biographical exposition entitled *Let Us Remember Their Faces*. The exhibition aims to bring the 1939-1944 history of Pawiak by showing individual stories of people murdered in the prison, the arrest on the Szuch Av., during executions, and in camps. The idea behind this exhibition was born out of the deep need of the victims' families to commemorate the imprisoned and murdered. Numerous prisoners' relatives are still com-

jednocześnie przekazując często bezcenne dla nich pamiątki i fotografie.

We wnętrzach Muzeum prezentujemy również wystawy czasowe, poświęcone zagadnieniom związanym z okupacją niemiecką.

ing to the Museum, searching of any traces, and, at the same time, communicating – often invaluable for them – memorabilia and photographs.

Within the interiors of the Museum, we also present temporary exhibitions devoted to the issues regarding the German occupation.

Trzecia wystawa stała, 2013 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The third permanent exhibition,
by Tadeusz Stani, 2013.
The Museum of Independence in Warsaw

Pomnik
Drzewa Pawiackiego

Monument
of the Pawiak Tree

Jedno z pierwszych zdjęć drzewa-symbolu, 1945 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

One of the first photos of the symbolic tree, 1945.
The Museum of Independence in Warsaw

Zaduszki, 2 XI 1968 r. Fot. Grzęda,
Narodowe Archiwum Cyfrowe

All Souls' Day, by Grzęda, Nov. 2, 1968.
The National Digital Archives

Na ocalałym z wojennej zawieruchy drzewie już w 1945 roku pojawiły się pierwsze tabliczki, upamiętniające zamordowanych więźniów. 8 czerwca 2005 roku, w dniu odsłonięcia Pomnika, Magdalena Woltanowska napisała:

Z czasem przybywało ich coraz więcej i więcej, oploty gęsto ze wszystkich stron pień, dochodząc aż do konarów. Stare drzewo – świadek historii – stało się stróżem pamięci, jedynym w swoim rodzaju żywym pomnikiem, przypominającym o rozstrzelanych w egzekucjach, wywiezionych w zaplombowanych bydłowych wagonach do obozów koncentracyjnych lub na roboty przymusowe do III Rzeszy. Mieszkańcy samorzutnie przypisali drzewu funkcję pomnika.

(Magdalena Woltanowska, *Pamiętka uroczystego przekazania Mieszkańcom Warszawy Pomnika Drzewa Pawiackiego*, Warszawa 8 czerwca 2005, s. 3–4)

Only the tree survived the war. First memorial boards appeared on a tree trunk as early as 1945, to commemorate murdered prisoners. On the day of the monument's opening, on June 8, 2005, Magdalena Woltanowska wrote: in the article entitled "The Remembrance of the Solemn Convey of the Monument of the Pawiak Tree to the Residents of Warsaw"

More and more of them have appeared over time; the tree trunk was all covered in the boards, placed even high in the branches. The old tree – a witness to the history – has turned into a guardian of the memory; a unique, live monument, reminding about those executed by shooting, those transported to the camps in tightly locked freight carriages, or to the Reich, for compulsory work. The citizens, from their own initiative, ascribed to the tree the function of a monument.

One of the most important events in the Museum's history was the visit of Pope John Paul II, which took

Pień drzewa obwieszony tabliczkami,
ok. 1966 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The tree trunk adorned with plaques,
approx. 1966.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Drzewo-symbol, 1978 r.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The tree symbol, 1978.
The Museum of Independence in Warsaw

Jednym z najważniejszych wydarzeń w historii Muzeum była wizyta papieża Jana Pawła II, która miała miejsce podczas jego pielgrzymki do Ojczyzny w czerwcu 1983 roku. Wówczas papież modlił się za ofiary Pawiaka pod, wówczas jeszcze żywym, drzewem – symbolem.

Wiąz-limak, przez dziesiątki lat rosnący obok zachowanego filara bramy więziennej, nie oparł się niszczącemu działaniu czasu: w połowie lat 80. XX wieku drzewo uschło. Odpowiednio przycięte i zaimpregnowane, przetrwało do końca listopada 2004 roku. By zachować ów niezwykle symbol, podjęto decyzję o zastąpieniu oryginalnego pnia jego brązową kopią. „W imię wiecznej pamięci, jako symbol przetrwania, życia i jego przewagi nad śmiercią. W imię przewagi miłości nad nienawiścią” – napisał w Księdze Pamiątkowej Adam Struzik – Marszałek Województwa Mazowieckiego, który wraz z Lechem Kaczyńskim – ówczesnym prezydentem Warszawy odsłonił ten niepowtarzalny monument.

Został on wykonany przez Gliwickie Zakłady Urządzeń Technicznych S.A. Sporządzono również nową kratownicę okalającą pomnik, na której pojawiły się tabliczki, odrestaurowane w pracowni Sławomira Szubko, krewnego dwóch ofiar Pawiaka, który z dużą pieczołowitością odtworzył kształt, kolorystykę i liternictwo oryginałów.

Miniaturka pawiackiego drzewa z podstawą z autentycznego drzewa-świadka, wykonana w dwudziestu egzemplarzach na okoliczność odsłonięcia Pomnika, 2005 r. Fot. Paweł Bezak,

Muzeum Niepodległości w Warszawie

The miniature of the Pawiak Tree with a base made of an authentic tree witness, made in twenty copies on the occasion of the unveiling of the Monument, by Paweł Bezak, 2005.

The Museum of Independence in Warsaw

place during his pilgrimage to the homeland in June 1983. It was then that the pope prayed for the victims of Pawiak prison under the symbolic, and, still alive back then, tree. The elm tree, growing for decades next to the remaining pillar of the prison gate, could not withstand the destructive influence of time: the tree dried up in the mid-1980s. Conservators divided the branches into pieces and impregnated the trunk. In this condition, the tree survived until the end of November 2004. In order to sustain the symbol, Metropolitan Monument Conservator decided to replace the original tree trunk with a copy made of bronze. “In the name of eternal memory, as a symbol of survival, life, and its strength over death. In the name of love, stronger than hate” – wrote Adam Struzik, Marshall of the Mazovian Voivodeship, in the Memorial Tome. Together with Lech Kaczynski, the then president of Warsaw, he presented that unique monument. It was produced by the Factory of Technical Devices S.A. in Gliwice. The Architects designed a new structure to surround the monument, upon which the boards – restored by Sławomir Szubko, a relative of two Pawiak victims – were placed. Szubko reconstructed the shape, colors, and the lettering of the original boards with great precision.

W czasie drugiej pielgrzymki do Polski hołd męczennikom Pawiaka oddał papież Jan Paweł II, czerwiec 1983 r.
Fot. L'Osservatore Romano, Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Pope John Paul II, honoring the martyrs of Pawiak during the second Polish pilgrimage, by L' Osservatore Romano, Jun. 1983.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Jedno z ostatnich zdjęć martwego drzewa-symbolu, listopad 2004 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

One of the last images of the dead tree symbol, Nov.2004.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Drzewo po zabiegach konserwatorskich
(impregnacji), lata 90. XX w.
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The tree after the impregnation, 1990s.
The Museum of Independence in Warsaw

Posadowienie
Pomnika Drzewa
Pawiackiego,
maj 2005 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości
w Warszawie

Settling of the
Monument of
Pawiak Tree,
by Tadeusz Stani,
May 2005.
The Museum of
Independence in Warsaw

Pomnik Drzewa Pawiackiego, 2005 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The Monument of Pawiak Tree,
by Tadeusz Stani, 2005.
The Museum of Independence in Warsaw

Uroczystość odsłonięcia Pomnika Drzewa
Pawiackiego, 8 VI 2005 r.
Fot. Tadeusz Stani,
Muzeum Niepodległości w Warszawie

The ceremony of unveiling of the Monument
of Pawiak Tree, by Tadeusz Stani, Jun.8, 2005.
The Museum of Independence in Warsaw

Archiwum

The Archives

Ocalałe w ruinach
Pawiaka szczątki
księgi ewidencyjnej
więźniów Pawiaka,
zdjęcie z lat 60. XX w.
Muzeum Niepodległości
w Warszawie

The remains of the
book of records of
Pawiak prisoners
preserved in the ruins
of Pawiak, the 1960s.
The Museum of
Independence in Warsaw

Muzeum dysponuje dziś odtworzoną w około 50 % kartoteką więźniów Pawiaka i aresztu gestapo na Szucha. Powstała ona jako efekt badań archiwalnych, gromadzenia relacji świadków oraz oryginalnych dokumentów: listów, kart pocztowych, grypsów, zaświadczeń lekarskich, kwitów depozytowych, list transportowych i egzekucyjnych, zaświadczeń o zwolnieniu i śmierci.

Prace nad odtworzeniem dokumentacji, zniszczonej przez Niemców w 1944 roku, zapoczątkowali w 1965 roku nasi poprzednicy, na czele z Reginą Domańską – więźniarką Pawiaka i KL Ravensbrück, współtwórczynią i pierwszą kierowniczką Muzeum. Stworzyła ona bogaty warsztat badawczy, na który składają się przede wszystkim stale uzupełniane przez nas kartoteki więźniów, polskich strażników oraz niemieckich funkcjonariuszy gestapo i SD.

Today, the Museum recreated about 50% of the documentation concerning former prisoners of both Pawiak prison and the arrest on the Szuch Avenue. It was recovered from the archival research, witness testimonials, and original documents, such as letters, postcards, secret messages, medical papers, depositary documents, lists of transports and executions, as well as the announcements regarding exemptions and deaths.

The efforts to restore the documents – destroyed by Germans in 1944 – had begun in 1965 by our predecessors, headed by Regina Domanska – a former prisoner of Pawiak and the Ravensbrück concentration camp, the co-creator and first director of the Museum. She created a rich workshop for the survey, consisting of the prisoner files, Polish guards, German Gestapo, and SD officers.

BIURO ODBUDOWY STOLICY
Chocimska 33
Wydz. Archit. Zabytkowy

Warszawa, dn. 1.VI.45r.

8

D o

Ob. dyr. Suchdolskiego

w miejscu.

Wydział Architektoniczno-Zabytkowy Biura Odbudowy Stolicy komunikuje, iż w gruzach zburzonego "Pawiaka" znajduje się dużo wolumenów akt sądowych historycznej spki 1816 - 1831 w języku polskim, oraz z lat drugiej połowy XIX w. - dotyczących polskich więźniów politycznych z murach "Pawiaka". Dokumenty te, leżąc wśród gruzów, skazane są tym samym na zniszczenie.

Podając powyższe do wiadomości ob. dyrektora Wydział Architektoniczno-Zabytkowy uważa, że ze względu zarówno na poniesione straty w archiwach polskich, jak i na samą historję "Pawiaka", akty powinny być zebrane i zabezpieczone przez odpowiednie czynniki.

B

Pismo Biura Odbudowy Stolicy o konieczności zabezpieczenia fragmentów dokumentacji więzienia, znajdującej się w gruzach Pawiaka, 1 VI 1945 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A letter from the Warsaw Reconstruction Office of the need to protect parts of the prison documentation, located in the ruins of Pawiak, Jun. 1, 1945.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Od 2008 roku Muzeum Więzienia Pawiak nagrywa relacje audio i video z byłymi więźniami, trwają też prace nad cyfryzacją zasobów archiwalnych. Kolejne pokolenia – wnuki i prawnuki byłych więźniów – okazują coraz większe zainteresowanie odkrywaniem swoich korzeni. Obok informacji, przekazują nam fotografie, dokumenty i nagrania wspomnień, stanowiące ważny ślad pamięci.

Since 2008, Museum of Pawiak Prison has been recording audio and video testimonies of the former prisoners, as well as working on digitalization of the archive resources. New generations – grandchildren and grand-grandchildren of the former prisoners – have been showing more and more interest in discovering the past of their family. Besides information, they entrust us with photographs, documents, and recordings of memories that constitute an important trace of remembrance.

Dni Pamięci Pawiaka

The Days of
Remembrance
for Pawiak

Spotkanie z byłą więźniarką Krystyną Tarasiewicz,
25 IX 2012 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A meeting with Krystyna Tarasiewicz,
a former prisoner, Sept. 25, 2012.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Zajęcia edukacyjne w Mauzoleum Walki
i Męczeństwa, 27 IX 2012 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Educational activities in the Mausoleum
of Struggle and Martyrdom, Sept. 27, 2012.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Spektakl poświęcony polskim lekarzom więźniom,
reż. Maria Reif, 1 X 2015 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The spectacle devoted to Polish doctors–
prisoners, dir. Maria Reif, Oct. 1, 2015.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Od ponad 20 lat Muzeum organizuje pod koniec września Dni Pamięci Pawiaka, adresowane do byłych więźniów i ich rodzin, kombatantów, mieszkańców Warszawy, a w szczególności – do młodego pokolenia. Bogaty program obejmuje wykłady znanych warszawskich historyków, połączone ze zwiedzaniem i spotkania ze świadkami historii. Dopełniają go spektakle historyczno-artystyczne, których scenariusz powstaje w oparciu o więźniarskie wiersze, modlitwy, pamiętniki czy grypsy. Przełom września i października to także okazja do organizowania pokazów filmów dokumentalnych, koncertów, otwierania wystaw oraz promocji książek.

For over 20 years, the Museum has organized Days of Remembrance for Pawiak during the last week of September. The event is addressed to the former prisoners and their families, combatants, citizens of Warsaw, and most importantly to the younger generation. Its program includes lectures of famous Warsaw historians, the touring, and meetings with witnesses of history. All of that is complemented by historical and artistic performances with narratives based on poems, prayers, diaries or secret messages written by the prisoners. The final days of September and first days of October are also an opportunity to organize documentary screenings, concerts, to open exhibitions, and to promote literature.

Danuta Brzosko-Mędryk dzieli się wrażeniami na temat spektaklu teatralnego w reż. Marii Reif (pierwsza od lewej), zrealizowanego na podstawie jej wspomnień dotyczących matury, którą zdała w więzieniu na Pawiaku w 1940 r., 25 IX 2012 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Danuta Brzosko-Medryk on her impressions about the theatrical performance, directed by Maria Reif (first from the left), realized on the basis of her memories of the high school certificate, which she had passed in the Pawiak prison in 1940, Sept. 25, 2012.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Spotkanie z była więźniarką Danutą Brzosko-Mędryk, 25 IX 2012 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A meeting with Danuta Brzosko-Medryk, a former prisoner, Sept. 25, 2012.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Otwarcie wystawy czasowej pt. „*Taniec wśród mieczów*”. *Polski personel medyczny na Pawiaku w okresie okupacji niemieckiej*, 2 X 2015 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The opening of the temporary exhibition entitled *The Dance Among Swords: Polish Medical Personnel of Pawiak During the German Occupation*, Oct. 2, 2015.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Kierownik Joanna Gierczyńska wręcza medal pamiątkowy z okazji jubileuszu 50. rocznicy powstania Muzeum Magdalenie Woltanowskiej, szefowej Muzeum w latach 1999–2008, 8 X 2016 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Director Joanna Gierczynska, handing a medal commemorating the 50th anniversary of the Museum to Magdalena Woltanowska, head of the Museum in 1999-2008, Oct. 8, 2016.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Uroczysty koncert pt. *Oto jest chwila bez imienia*, kończący obchody jubileuszu 50. rocznicy powstania Muzeum, 8 X 2016 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The official gala *Here Is the Moment Without a Name*, ending the celebration of the 50th anniversary of the Museum, Oct. 8, 2016.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Występ uczniów ze Szkoły Podstawowej nr 210 im. Bohaterów Pawiaka, 1 X 2015 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The performance of students of the *Pawiak Heroes* Primary School no. 210, Oct. 1, 2015.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Noc Muzeów

The Museum at Night

Spektakl pt. *Korzenie pamięci, liście nadziei*,
reż. Maria Reif, maj 2010 r.

Archiwum Muzeum Więzienia
Pawiać

*The Roots of Memory,
Leaves of Hope*, the
performance by Maria
Reif, May 2010.

The Archive of the Museum
of Pawiać Prison

Spektakl pt. *Pawiać – fundament
pamięci*, reż. Maria Reif,
maj 2011 r.
Archiwum Muzeum Więzienia
Pawiać

*Pawiać: The Foundation
of Memory*, performance by
Maria Reif, May 2011.

The Archive of the Museum
of Pawiać Prison

Od 2009 roku Pawiak uczestniczy w ogólnopolskim przedsięwzięciu muzealnym, znanym jako Noc Muzeów. Co roku staramy się stworzyć jak najatrakcyjniejszą ofertę dla zwiedzających. W ubiegłych latach, oprócz możliwości zwiedzania naszej ekspozycji z przewodnikiem, organizowaliśmy imprezy tematyczne, wśród nich: koncerty, spektakle, plenerowe pokazy filmów dokumentalnych oraz inscenizacje historyczne, ukazujące migawki z życia codziennego w okupowanej Warszawie.

Since 2009, Museum of Pawiak Prison has taken part in the nationwide Museum at Night. Each year, we attempt to create the most attractive offer for the attendees. In the recent years, apart from the guided tour of the exhibition, we had organized thematic events, such as: concerts, performances, outdoor documentary screenings, and historical plays depicting moments from the daily life of occupied Warsaw.

Jedna ze scenek z życia w okresie okupacji z udziałem rekonstruktorów, maj 2016 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

One of the scenes depicting life during the occupation played by reenactors, May 2016.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Kino plenerowe – pokazy filmów dokumentalnych, maj 2016 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

An open-air cinema – screenings of documentaries, May 2016.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Symboliczny przejazd zabytkowymi pojazdami na trasie Pawiak – al. Szucha, maj 2015 r.
Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The historic vehicles on the symbolic route from Pawiak to the Szuch Av., May 2015.
The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Uroczystości

The Ceremonies

Uroczystości z okazji 25. rocznicy pierwszego transportu z Pawiaka do KL Ravensbrück, wrzesień 1966 r.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

The celebration of the 25th anniversary of the first transport from Pawiak to the Ravensbrück, Sept. 1966.

The National Digital Archives

Uroczystości rocznicowe, 1969 r.

Muzeum Niepodległości w Warszawie

The anniversary celebration, 1969.

The Museum of Independence in Warsaw

Muzeum Więzienia Pawiak organizuje liczne uroczystości rocznicowe i okolicznościowe, upamiętniające ważne wydarzenia historyczne. Regularnie urządzamy obchody kolejnych rocznic egzekucji więźniów Pawiaka, dokonanych w Magdalence i Palmirach.

Od kilku lat, wspólnie z Polskim Związkiem Byłych Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych, świętujemy Narodowy Dzień Pamięci Ofiar Niemieckich Nazistowskich Obozów Koncentracyjnych.

Międzynarodowy Dzień Kombatanta to kolejna z długiej listy uroczystości, przygotowanych przez nasze Muzeum: 15 kwietnia 2016 roku na Pawiaku odbyło się spotkanie z weteranami II wojny światowej oraz ich bliskimi, uświetnione okolicznościowym koncertem.

Museum of Pawiak Prison conducts numerous anniversaries and ceremonies commemorating important historical events. We regularly celebrate anniversaries of the executions of Pawiak inmates in Magdalenka and Palmiry.

For the past few years, we have held the National Day of Remembrance for Victims of the Nazi Concentration Camps together with the Polish Association of Former Political Prisoners of Nazi Prisons and Concentration Camps.

The long list of celebrations organized by the Museum also includes the International Combatant Day. On April 15, 2016, we organized an assembly with the Second World War veterans and their relatives, celebrated with a musical concert.

Uroczystości rocznicowe na dziedzińcu Muzeum,
29 V 1974 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The anniversary celebration in the courtyard of the
Museum, May 29, 1974.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Lekcje w ramach corocznej akcji *Lato w Mieście*,
lipiec 2012 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Classes during the annual *Summer in the City* project,
Jul. 2012.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Spotkanie z drużyną Danutą Rossman z okazji 70.
rocznicy Akcji pod Arsenalem, 26 III 2012 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

A meeting with the girl scout Danuta Rossman on the
occasion of the 70th anniversary of the "Operation
Arsenal," Mar. 26, 2012.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Uroczystości z okazji 70. rocznicy wybuchu II
wojny światowej, wrzesień 2009 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The celebration on the occasion of the 70th
anniversary of the outbreak of World War II,
Sept. 2009.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Obchody Narodowego Dnia
Pamięci Ofiar Nazistowskich
Obozów Koncentracyjnych,
12 VI 2014 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

Celebration of the National
Day of Remembrance for the
Victims of Nazi Concentration
Camps, Jun.12, 2014.

The Archive of the Museum
of Pawiak Prison

70. rocznica likwidacji więzienia Pawiak,
31 VII 2014 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The 70th anniversary of the liquidation
of the Pawiak prison, Jul.31, 2014 r.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Obchody Akcji pod Arsenalem, spacer śladami bohaterów
Kamieni na Szaniec, marzec 2015 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The celebration of the "Operation Arsenal;" a walk in the
footsteps of the heroes of *The Stones for the Rampart*,
Mar. 2015.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Obchody Narodowego Dnia Pamięci Ofiar Niemieckich
Nazistowskich Obozów Koncentracyjnych,
14 VI 2016 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The Celebration of the National Day of Remembrance
for the Victims of German Nazi Concentration Camps,
Jul.14, 2016.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Obchody Międzynarodowego Dnia Kombatanta,
15 IV 2016 r.

Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak

The celebration of the International Combatant
Day, Apr.15, 2016.

The Archive of the Museum of Pawiak Prison

Epilog

Epilogue

Muzeum Więzienia Pawiak istnieje przeszło 50 lat, wymaga więc prowadzenia sukcesywnych zabiegów konserwatorskich. W ostatnim dziesięcioleciu Muzeum Niepodległości, którego oddziałem jest nasza placówka, dzięki uzyskaniu znaczących środków finansowych, zrealizowało szereg istotnych prac remontowych i konserwatorskich. Jako przykłady możemy podać: całkowite osuszenie budynku Muzeum, wykonanie i odstonięcie Pomnika Pawiackiego, remont terenu okalającego Pawiak i wejść do gmachu.

Zrealizowano nowoczesną instalację świetlną, która znakomicie wyróżnia Pawiak w przestrzeni miejskiej Warszawy. Rok 2016 zaowocował konserwacją zabytkowego betonowego muru z lat 60. XX wieku wraz z metalowymi rzeźbami autorstwa prof. Tadeusza Łodziany i prof. Stanisława Słoniny. Zbiory Muzeum wzbogaciły się o rzeźby autorstwa Zofii Pociłowskiej, które uzupełniły wystawę stałą.

Museum of Pawiak Prison has existed for over 50 years, therefore, requires consecutive conservation and restoration. In the last decade, the Museum of Independence – which we are a branch of – has received a substantial financial help. It allowed us to conduct a number of important renovation and maintenance works, as well as many exhibition projects. Those included: thorough drying of the Museum, construction and unveiling of the Pawiak Monument, and finally, restoration of the premises surrounding Pawiak and the entrance to the building.

The Museum implemented modern light installation, which has greatly distinguished Pawiak in the Warsaw's public space. The year of 2016 marked the restoration of the historical concrete wall from the 1960s, along with the metal sculptures, designed by Professor Tadeusz Lodziana and Professor Stanislaw Slonina. The Museum enriched its collection with the sculptures made by Zofia Pociłowska, which supplemented the permanent exhibition.

Bibliografia

Bibliography

- Archiwum Muzeum Więzienia Pawiak – zbiór relacji, Relacja Janiny Kowalskiej, *1 listopad 1947 r.*, Warszawa 2016.
- B. więźniowie obozów koncentracyjnych protestują przeciwko próbom agresji niemieckiej, „Rzeczpospolita”, 1947, nr 275, s. 6.
- Budzyński A., *Dziesięciu z Pawiaka*, „Kwartalnik Historyczny” 1986 r., nr 3, s. 709–740.
- Czuperska-Śliwicka A., *Cztery lata ostrego dyżuru. Wspomnienia z Pawiaka 1940–1944*, Warszawa 1989.
- Domańska R., *Muzeum Więzienia „Pawiak”, „Muzea Walki”*, Warszawa 1968, nr 1, s. 88–97.
- Domańska R., *Pawiak – kaźń i heroizm*, Warszawa 1988.
- Domańska R., *Pawiak. Więzienie gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978.
- Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2001.
- Garliński J., *Niezapomniane lata*, Londyn 1987.
- Gierczyńska J., *Ślady pamięci dawnego warszawskiego więzienia Pawiak. 45. rocznica powstania Muzeum Więzienia Pawiak*, „Niepodległość i Pamięć”, Warszawa 2010, nr 32, s. 221–235.
- Gojawiczyńska P., *A Pawiak?*, „Życie Warszawy”, nr 51, luty 1959, s. 3.

- Grabowski L., *Pawiak*, „Projekt”, 1967, nr 2, s. 32–35.
- Hasselbusch R., Ciesielska M., *„Taniec wśród mieczów”. Polski personel medyczny na Pawiaku w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Warszawa 2015.
- Historia i samopomoc*, „Życie Warszawy”, 1 VII 1965.
- Izdebska B., *Muzeum Więzienia „Pawiak” historia i teraźniejszość*, „Niepodległość i Pamięć”, Warszawa 1995, nr 4, s. 247–276.
- Izdebska B., Woltanowska M., *Wystawy w Muzeum Więzienia „Pawiak” w latach 1990–2000*, [w:] *10-lecie Muzeum Niepodległości w Warszawie. Księga Pamiątkowa*, Warszawa 2000, s. 57–70.
- Kopydłowska A., *Projekty budowy „Pawiaka” w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, „Muzea Walki” 1973, r. 6, s. 168–178.
- Kronika Klubu byłych Więźniów Politycznych Pawiaka*, zebranie materiałów, opracowanie oraz „własnoręczne wykonanie Kroniki” Wojciech Kawecki, Muzeum Więzienia Pawiak listopad 1979 – grudzień 1982.
- Księga Pamiątkowa*, Warszawa-Pawiak 1959.
- Kwiecińska Z., *Muzeum Więzienia „Pawiak”*, „Trybuna Ludu”, 1965, nr 330, s. 3.
- Lesiewska H., *Gruzy uświęcone krwią bohaterów. Tydzień Więźnia Politycznego w Warszawie*, „Wolni Ludzie”, 15 X 1947, s. 1.

- Muzeum na Pawiaku. Makieta więzienia, film, pomnik*, „Życie Warszawy”, nr 89, 12/13 IV 1964.
- Olkiewicz J., *Pomnik – przestrzeń architektonicznie zorganizowana*, „Architektura” 1967, nr 10, s. 398.
- Ossibach-Budzyński A., *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*, Warszawa 2016.
- Pawiak 1835–1944. Przewodnik po ekspozycji stałej*, oprac. A.K. Kunert, M. Woltanowska, J. Gierczyńska, Warszawa 2009 (wersja polsko-angielska).
- Pawiak 1835–1944. Przewodnik po ekspozycji stałej*, oprac. A.K. Kunert, M. Woltanowska, J. Gierczyńska, W. Żarnowski, Warszawa 2009 (wersja polsko-niemiecka z płytą CD).
- Pawiak był etapem. Wspomnienia z lat 1939–1944*, red. i oprac. R. Domańska, Warszawa 1987.
- Pawiak – Muzeum Męczeństwa. Byli więźniowie konsultantami przyszłej ekspozycji przy ul. Dzielnej*, „Życie Warszawy”, 28 X 1965, nr 258, s. 1–2.
- Piwocki K., *Pawiak*, „Przegląd Artystyczny”, 1966, nr 4, s. 48–49.
- Powstaje Klub b. więźniów politycznych Pawiaka*, „Express Wieczorny”, 4 VI 1963, s. 5.
- Śliwicki Zygmunt, *Meldunek z Pawiaka*, Warszawa 1974.
- Teren Pawiaka wydzielony. Już wkrótce porządkowanie placu i rekonstrukcja części murów*, „Życie Warszawy”, 26 IX 1961.

- Wanat L., *Apel więźniów Pawiaka*, Warszawa, 1977.
- Wanat L., *Za murami Pawiaka*, Warszawa 1985.
- Władymirow W. [właściwie W.E. Popow], *Wspomnienia z przed XXV lat. Wykradzenie więźniów z Pawiaka*, Warszawa 1931.
- Woltanowska M., *Pamiętka uroczystego przekazania Mieszkańcom Warszawy Pomnika Drzewa Pawiackiego*, Warszawa 8 czerwca 2005, s. 3–4.
- Wspomnienia więźniów Pawiaka (1939–1944)*, red. S. Płoski, Warszawa 1964.
- Zarządzenie nr 115 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 16 września 1963 r. w sprawie utworzenia Oddziału Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego w Warszawie pod nazwą „Pawiak”*, w: *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Kultury i Sztuki*, 1965, nr 8, poz. 75, s. 2–3.
- Żałobna Msza Św. na ruinach Pawiaka i uroczysta akademii w Teatrze Polskim*, „Kurier Codzienny”, 1947, nr 273, s. 2.
- Żarnowski W., *„Raczej zginąć, niż zdradzić sprawę”. Areszt śledczy gestapo w al. Szucha 25*, Warszawa 2014.

